

Mulgi hädaoht ehk kuidas mulgid võõrsil talusid päriseks ostsid (kuni 1889)

Kersti Lust

Mulkide tulv üle oma traditsioonilise asuala piiride äratas tähelepanu ärkamis-aegses kirjanduses, eesti- ja isegi saksakeelses meedias, tekitades Eesti Postimehes tulise poleemika; sellest pajatavad mälestused ja pärimus.*

„Jõukad Viljandimaa talupojad levivad kõigis suundades laiali kogu maa peale,“ kirjutas Baltische Wochenschrift 1866. aastal. „Seal, kuhu nad tulevad, saavad neist ühiskonna eeskujulike majapidamiste rajajad ning tõuseb jõukus.“¹ Mulgid olid selles mõttes ainulaadne rahvakild Eestis, et sarnast, (kaugele) üle oma kihelkonna piiride ulatunud mastaapset taluostjate rännet esines veel vaid õige vähestest Viljandi ümbruse valdadest (Suure-Kõpu, Viljandi).

Käesoleva kirjutise eesmärk on otsida arhiiviallikate najal vastust järgmistele, mulkide taluostu võõrsil puudutanud küsimustele: kes, millal, kust ja kuhu rändas ning miks, vaadates kõnealust protsessi nii lähtekui ka sihtpunktist. 1889. aasta valimine ajaliseks piiriks johtub asjaolust, et kuni selle ajani on talude ostu-müügitehingud kinnis-

tusürikute raamatute põhjal hõlpsasti jälgitavad, seevastu 1889. aastale järgnenud ostust tervikpildi saamine on materjali pihustatuse tõttu märksa aeganõudvam ja tülikam. Protsessi lahtimõtestamist ajaliste raamide ahendamine ilmselt oluliselt ei pärsi, sest selleks ajaks oli Lõuna-Eestis enamik talumaast päriseks müüdnud ning mulkide sisserände kõrgaeg möödas.² Kõrvale jäävad kroonumõisad, kus reguleerimistöode lõppedes said taluperemehed esmalt põlisrentnikeks ja seejärel, kas omal soovil või 1886. aastast juba sundkorras kohaomanikeks,³ ning Saaremaa, kus eramõisates nimetamisväärsed talumüüki 1889. aastani ei toimunud ja kuhu mulgid ei tulvanud. Mulgid suundusid kohti ostma ka üle kubermangupiiri Põhja-Eestisse, kuid see teema vajab omaette käsitlust.

Historiograafia

Mulkide ränne on talude päriseksostmise⁴ keerulise ja pikaks veninud protsessi üks enim kõneldud, ent vähim uuritud

*Autor tänab Tõnis Tärnat, kelle pärast see artikkel sündis, kelle kogutud on osa algandmeid ja kes jagas väärtuslikke näpunäiteid.

¹ Tsiteeritud J. Kahki põhjal: J. Kahk. Uue põllumajanduse algus Eestis 1860–1880. – Eesti TA Toimetised. Humanitaar- ja sotsiaalteadused, 1994, kd. 43, lk. 114.

² Võib arvata, et suur osa 1890 j. kümnenditel talu ostnud mulke olid juba varem sisse rännanud või nende järeltulijad.

³ 1866–1874 toimunud reguleerimistöode järel anti senistele talurentnikele kätte reguleerimisaktid ehk põlisrendilepingud ja nad said õiguse soovi korral talu riigilt välja osta, mistõttu sisserännanud ostjad kroonutalude peremehi ei ohustanud. Küll aga saabus mulgi sisserändajaid kroonumõisatesse talu pidama reguleerimistöode-eelsel ajal, 1850.–1860. aastatel.

⁴ Talude päriseksostmise historiograafia ülevaadet vt. M. Laur, K. Lust, P. Pirsko, Ü. Tarkiainen. Talude päriseksostmine Liivimaal (Pärnumaa andmestiku põhjal). Tartu, 2014, lk. 9–14.

aspekte. Teadmise nõukate ja jõukate mulkide valgumisest Mandri-Eesti erinevatesse paikadesse on meis kinnistanud memuaar-, ilu- ja ajakirjandus ning põlvest põlve edasi antud pärimus. Akadeemilises ajalookirjutuses läbi valgustamata pole ainult Mulgimaalt lähtunud taluostjate siire, vaid siserändega tegelemine tervikuna on algjärgus.⁵ Pea eranditult on eesti ajaloolaste huvi pälvinud kaugränne.⁶ Arvulisi andmeid lähirände kohta Lõuna-Eestis meid huvitaval perioodil leiab Nõukogude ajal Herbert Ligi ja Aadu Musta juhendamisel koostatud rahvastikuküsimusi käsitlevatest üliõpilastöödest,⁷ kuid kuna need tuginevad ümberkirjutuslehtedele, kus on fikseeritud üksnes ametlikult elukohta vahetanud talupojad, keda 1860. aastatest alates oli järjest vähem,⁸ jääb märkimisväärne osa rändest nende vaateväljast kõrvale. Tollase uurimistöo tulemusena on väidetud, et Eesti siserändes domineeris liikumine loodest kagusse ja läänest itta ning et sajandi keskel moodustas üle poole sellest kihelkonnasisene lähiränne.⁹ Talude päriseksostmisega kaasnenud migratsiooni Võrumaal on hingeloendite põhjal vaadeldud Mati Laur, kes on kummutanud ajaloopärimusest võrsunud arusaama kaugematest piirkondadest tulnud taluostjate suurest osakaalust.¹⁰ Ta leiab, et paikkondlikud erinevused talude hinnas ei omanud migratsiooni kujundamisel olulist tähtsust, niisamuti nagu ei omanud ostja paikkondlik päritolu tähtsust talu hinna määramisel.

Allikad

Läbi aegade on eri autorid erinevalt määratlenud, mis on ostutalu ja -aeg ning kes on mulk. Lahknevate tulemusteni on jõutud ka eri allikate kasutamise või samade allikate erineva tõlgendamise tõttu, mis kõik teeb vajalikuks siinse käsitluse alustamise selgitustega, mida alljärgnevas neid termineid kasutades silmas peetakse ning millisele materjalile tugineetakse. Talude päriseksostmisena vaadeldakse kõiki talude ostu-müügitehinguid,¹¹ kus müüjaks on mõisnik ja ostjaks pole aadlisoost isik või vallakogukond. Talupoegade kõrval ostsid talusid päriseks ka linnakodanikud. Talude edasimüügid jäävad käsitlusest välja. Talu päriseksostmise dateeringu aluseks on võetud ostu-müügilepingu allakirjutamise aeg või selle puudumisel talu üleandmise aeg.¹² Viimane võib aga olla ebatäpne, sest sageli on see daatum ostulepingutesse märgitud formaalselt, mõnikord puudub hoopis ning vahel tundub see tähistavat eelnenud rendilepingu sõlmimise aega. Kõigil juhtudel on seda kuupäeva võrreldud ostulepingu kihelkonnakohtus kinnitamise ajaga ning vajadusel viimase abil korrigeeritud. Kinnistusametite kokkuvõtetele tuginev baltisaksa agraarstatistika on ebatäpne talude päriseksostmise dateerimises, sest lähtub ostu-müügilepingute kohtuliku kinnitamise ehk korroboratsiooni ajast, mis enamasti leidis aset kuni kaks aastat,¹³ harvadel juhtudel isegi veel hiljem. Mõnikord näib,

⁵ Ainsad taasiseseisvunud Eestis valminud uurimused, mis seda teemat puudutavad, on P. Pirsko. Virumaa rahvastik 19. sajandi teisel poolel. Magistritöö. Juhendaja H. Ligi. Tartu, 1994 (käsikiri TÜ raamatukogus); V. Berendsen, M. Maiste. Esimene ülevenemaaline rahvaloendus Tartus 28.01.1897. Tartu, 2000; A. Must. Eestlaste perekonnaajaloo allikad. Tartu, 2000, lk. 182–204.

⁶ T. Rosenberg. Ümberasumisliikumise ja Eesti asunduste ajaloo historiograafia. – Sõna jõul: diasporaa roll Eesti iseseisvumise taastamisel. Tartu, 2008, lk. 36–52.

⁷ Kahjuks polnud kõik tööd autorile kättesaadavad, nt. A. Leppik. Rõngu kihelkonna talurahva migratsioon XIX saj. (1816–1889). Juhendaja A. Must. Tartu, 1984.

⁸ Lõuna-Eestis ja Saaremaal elas 1897. a. juba 29,1% vallakogukonna liikmete nimekirjades seisnud inimesest väljaspool oma koduvalda: T. Rosenberg. Talurahva sotsiaalse kihistumise süvenemisest Eesti külas XIX sajandi teisel poolel. – Kännivaod. Tartu, 2013, lk. 226.

⁹ T. Karjahärm, T. Rosenberg (toim.). Eesti ajalugu. V kd. Tartu, 2010, lk. 66.

¹⁰ M. Laur. Talude päriseksostmisega kaasnenud talurahva migratsioonist Võrumaal aastatel 1858–89. – Kleio 1991, nr. 3, lk. 27–31.

¹¹ Käesolevas töös piirduetakse ainult talumaa talude e. vakutaludega. Mõisamaatalude müüki ei käsitleta.

¹² Lepingud Tartu, Võru ja Pärnu-Viljandi kinnistusameti ürikuteraamatutes: EAA, f. 2381, n. 1, s. 1216–1253; f. 3416, n. 1, s. 1–24; f. 3760, n. 1, s. 119–131 ja s. 7313–7341.

¹³ M. Laur *et al.* Talude päriseksostmine, lk. 17.

et mõisnik ootas, kuni suurem hulk kontrahte allkirjad (talupoegade puhul enamasti kolm risti) sai, misjärel on need koos kreisikohutusse kinnistamiseks esitatud. Üks ajalise nihke põhjus, millele seni pole osutatud, võis olla ostu-müügi tingimustes sageli sisaldunud nõue tasuda müüjale kinnistamise juures kopsakas osa ostuhinnast, milleks ostjal ei tarvitsenud raha jätkuda, ning nii tuli mõisnikul kannatada, kuni see muretsetakse, näiteks laenu teel.

Talu ja kinnistu enamasti kattuvad, ehkki mitte päris kõigil juhtudel. Kui üks ja sama isik ostis ühes vallas *resp.* mõisas kaks või enam talu, on mõnikord sõlmitud üks leping ja moodustatud üks kinnistu (mille koguväärtus ei tohtinud ületada 80 taalri¹⁴ piiri). See tõttu lähtutakse alljärgnevas ostutalude arvu määratlemisel mitte kinnistute, vaid talude arvust. Näiteks müüdi Tartu- ja Viljandimaa mõisates talusid algul mitme, vahel kogunisti külade kaupa. Kui võtta aluseks kinnistute arv, saaks neil puhkudel kõnelda ainult ühekahe-kolme koha müügist, mis ei näitaks nende ostjate tegelikku haaret ega avaks protsessi iseloomu.

Mulkidena käsitletakse Halliste, Karksi, Tarvastu, Paistu ja Helme kihelkonnas sündinud isikuid. Niisugune määratlus pole mõistagi probleemitu. Selliselt ei ole taluostja mulk, kui ta vanem(ad) oli(d) küll nimetatud viiest kihelkonnast, kuid ta ise sattus sündima mõnes oma vanemate rändetele jäänud mõisas, isegi kui ostja vanust arvestades on selge, et tegelik talupidaja oli isa ning koht vaid kirjutati poja nimele. Niisuguseid juhtumeid on aga väga vähe. Rohkem on neid, kelle puhul sünnivald ei kattu lähtealaga, sest vanemad

või taluostja ise olid enne Mulgimaalt võõrsile siirdumist elukohta vahetanud (seoses abiellumisega, teise mõisa renditallu asumisega vm. põhjusel).¹⁵ Väljarände paikkondlike erisuste põhjusi eritledes on seda asjaolu arvestatud. Samuti ähmastab sellise printsiibi rakendamine niigi ebamääraseid piire ostujm. rände vahel, sest paljud hilisemad taluostjad ei pidanud Mulgimaalt lahkudes silmas sihti võõrsil talu päriks osta. Samal ajal on aga kõigi Mulgimaal sündinud päriksostjate (toonases kõnepruugis „pärisostjate”) kaasamine siinsesse käsitlusse väga oluline mõistmaks mulkide väljarände tõuketegureid.

Andmed taluostjate paikkondliku päritolu ja mobiilsuse kohta pärinevad luteriusu koguduste personaal- ja meetrikaraamatutest ning revisjoni- ja ümberarvestuslehtedest.¹⁶ Keskne allikas on personaalraamatud, mille põhjal on taluostjate rännet varem käsitletud Tõnis Tärna Kavastu ja Vara näitel.¹⁷ Selle andmemassiivi väga tagasihoidlikku kasutamist lähirände uurimisel seletab muu hulgas hiline üleandmine ajalooarhiivile (1990. aastatel). Majapidamiste ja perekondade kaupa koostatud koguduste liikmete nimekirjadest ei leia teavet ainult ostja sünniaja ja -koha kohta, vaid sünnikanded üldjuhul võimaldavad vähemasti osaliselt jälgida ka migrantide rändeteid, juhul kui ostjad ise ja/või nende vanemad rändasid, olles viljakas eas. Enamasti see nii oli ja laste sünnikohad annavad ettekujutuse, kust, kuhu ja millal perekond liikus, ehkki kõiki elukohamuutusi see allikas muidugi ei kirjelda; viimane pole aga artikli küsimusepüstist silmas pidades ka vajalik. Taluostjate päritolu määratlemisel on varem tuginetud ka talude ostu-müügilepin-

¹⁴ Taaler oli maamõõduühik, mis ühendas endas nii maa pindala kui ka selle boniteedi. Taalerväärtuse määramisel arvestati erinevate kõlvikute (põllu-, aia-, heina- ja võsamaa) osakaalu ja kõlvikute jagunemist väärtusklassidesse.

¹⁵ Võttes sünnikoha asemel analüüsi aluseks ainult lähteala, ei jõuaks me väljarände põhjuste selgitamisele lähemale, sest paljude migrantide jaoks kujunes see vaid lühiajaliseks peatuspaigaks ning selle seltskonna väljarände lokaalseid tõuketegureid tuleb otsida mitte ajutisest (viimasest) peatuspaigast enne Mulgimaalt lahkumist, vaid sealt, kust nad oma otsirännakuid parema elu lootuses alustasid.

¹⁶ EELK Lõuna-Eesti koguduste fondid ajalooarhiivis; Liivimaa revisjonilehtede kollektsioon (f. 1865) jt. Ümberarvestuslehed olid hädavajalik allikas õigeusklike rände jälgimisel, kuid ka mitmed luteriusu vaimulikud pole pidanud paljaks teha nende kohta tähendusi personaalraamatutes.

¹⁷ K. Lust, T. Tärna. Pärisperemees ja pärihärra moderniseeruvast Eestis. Kargova Fritz Karro ja Saverna Jaak Kissa. – Ajalooline Ajakiri 2011, nr. 3/4, lk. 325–331.

gutes märgitud andmetele ostja päritoluvalla kohta, kuid see on viinud eksitavate tulemuseni, sest enamasti on sisserändajad kirjaskohalikena, kas seetõttu, et lepingutes on see koht täidetud formaalselt (nt. oli juba olemas trükitud formularis) või nad olidki juba enne talu ostu mõnda aega vallas elanud ning fikseeriti lepingus kohaliku kogukonna liikmena, või lihtsalt seepärast, et talu ostmisega kaasnes kohustus astuda kohaliku valla liikmeks.

Artiklis esitatavaid andmeid Mulgimaal sündinud päriskoohaostjate arvu kohta tuleb käsitada minimaalseina, sest kõigi ostjate sünnikohta ei suutnud ma tuvastada.¹⁸ Samuti pole alljärgnev käsitlus kaugeltki ammen-dav; mitmed seisukohad on esitatud pigem hüpoteesidena, mis alles vajavad põhjalikku kontrollimist ning allikate najal kas veenvat tõendamist või kummutamist. Migratsiooni iseloomu ja lokaalsete tõukefaktorite, migrantide rändeteede jpt. küsimuste selgitamine eeldab süvitsiminevaid mikrotasandi uuringuid. Kõnealuse aja lähirände uurituse väga nigel-tase ei takista artikli huvikeskmes oleva protsessi kirjeldamist, küll aga raskendab oluliselt selle analüüsimist ning selle spetsiifiliste ja üldiste joonte väljatoomist, sest väiksem pilt tuleb asetada laiemasse pilti, mida veel ei ole.

Millal mulgid võõrsil talusid päriks ostsid?

Esimesed talud Lõuna-Eestis müüdi 1830.–1840. aastatel.¹⁹ Varaseim teadaolev talu ostu-müügileping sõlmiti 23. jaanuaril 1835 Kiidjärvel ja mitte 1843. aastal Abjas, nagu seda eksitavalt väidab Eesti ajaloo V köide.²⁰ Ostja Madis Laats pärines Haaslavalt. Ilmselt olid nimetatud kümnenditel talurahva

omandisse läinud väheste talude ostjad tihti-peale sisserändajad. 1850. aastatel hakati talusid ostma mitmel pool Lõuna-Eestis, kuid üldjuhul oli tegemist üksikjuhtumitega. Seevastu kolmes Halliste kihelkonna mõisas – Abjas, Vanamõisas ja Penujas – saavutas talumaa müük suurema ulatuse (kokku 104 talu) ning neist on ajalookirjutuses rohkem juttu olnud. Kui mitte arvestada aastatel 1852–1854 Pärnu-Jaagupi kihelkonna Kergu-Kõnnu mõisas päriks ostetud nelja talu, väljus Pärnumaal talude päriksostmine Halliste kihelkonna piiridest 1860. aastatel. Karksi kihelkonnas algas talude päriksostmine alles 1865. aastal. 1850. aastate lõpuni tuli talude müüki ka Viljandimaa mulgi kihelkonnades harva ette: Paistus, Helmes ja Tärvastus müüdi sel ajal kokku u. 40 talukinnistut ja neistki osa linnakodanikele, maamõõtjatele jt. Mõisnikud sel ajal talude müüki peale ei sündinud, otse vastupidi – enamik neist majandas oma mõisaid harjunud kombel teomeeste tööjõuga.²¹ Jättes kõrvale kolm ülalnimetatud Halliste kihelkonna mõisat, võib „vinduvate viiekümnedate” taluostjaid vaadates väita, et eesti talupojal ilmselgelt puudus raha, et oma koht mõisniku esitatud tingimustel päriks osta.²² Ostjate seas (sh. ka Penujas) oli silmatorkavalt palju kodaniku seisusest isikuid ning talupoja seisusest ostjate hulgas oli mitmeid laia haardega kröösuseid (Jakob Zwiebelberg, Georg Roger, Johan Kolberg, Hans Erdell, Martin Strahlberg jt.), kes taluostuks vajaliku kapitali polnud soetanud talupidamisega. 1840. aastatel võitlesid Liivimaa talupojad ränga näljahädaga ning seejärel neelas nende napid ressursid toetuslaenude õiendamine. Viljahinnad, mis 1820. aastatel olid langenud madalseisu, kerkisid nälja-aastail küll enne-

¹⁸ Selliseid isikuid, kelle puhul ei saa välistada mulgi päritolu, on Viljandi- ja Pärnumaal vähem kui kümmekond, Tartu- ja Võrumaal aga oluliselt rohkem.

¹⁹ Luunja kohta vt. M. Laur *et al.* Talude päriksostmine, lk. 49.

²⁰ T. Karjahärm, T. Rosenberg (toim.). Eesti ajalugu, V, lk. 105.

²¹ 1860. aastate alguseks oli Liivimaa eramõisates raharendile üle viidud vaid viiendik talumaast (Fr. v. Jung-Stilling, Statistisches Material zur Beleuchtung Livländischer Bauer-Verhältnisse. Riga, 1868, lk. 8).

²² Liivimaa aadli krediidiühingu kaasamine 1864. a. tõi protsessi murrangu, kuid juba enne seda toimus kubernangus talude ostu krediteerimine Talurahva Rendipanga abil, mille pantkirjad katsid olulise osa väljaostuvõlast. Vt. vrd. H. von Engelhardt. Zur Geschichte der Livländischen adeligen Güterkreditsozietät. Riga, 1902, lk. 26, kus väidetakse, et „1850. aastatel talude päriksostmise krediteerimist praktiliselt ei toimunud”. Rendipank siiski elujõudu ei saavutanud.

kuulmatult kõrgele, kuid talud said sellest vaid kahju, sest pidid ise vilja juurde laenama ning toetama vabadikke jt. puudustkannatajaid. Alles viljahindade tõus 1850. aastatel andis võimaluse oma sissetulekuid suurendada juba rohkematele talupoegadele. Väheste haljale oksale jõudnud talupoegade käes hakkasid üsna suured summad liikuma aga 1850. aastate keskpaigast peale.

1850. aastatel ostsid mulgid väljaspool Mulgimaad kohti ainult Väike-Kongutas, kus talud ostsid Johan Kolberg, Georg Roger poegadega ning Heinrich Strahlberg, kuid viimane müüs need kohe edasi. Heimtalis sündinud ja Löves ehitusmeistri ametit pidanud G. Roger ostis 1859. a. 18 650 rubla eest endale kolm talu ja samuti talud oma kahele pisipojale, kokku terve Kapsta küla. Oscar Ewald oli päriskoha omanikuks saades alles paarikuune imik. Hulganisti talusid omandas 1857. a. ka H. Strahlberg. J. Kolbergist sai 1859. a. kahe naabertalu omanik.

Väga huvitav on vaadata ka ülejäänud Väike-Konguta talude käekäiku, kuhu asus küll elama palju mulke, kuid mille ostsid kröösused. Enamiku talusid ostsid 1857. a. Zwiebelbergid ja Strahlbergid,²³ kes müüsid need 1860–1861 edasi Stockebyedele. Peter Stockebye, kes ostis külade viisi talusid kokku ja vormistas need enda, oma kolme lapse ja abikaasa nimele, oli abielus Jakob Zwiebelbergi tütre

Amalie Carolinega. Viiratsis sündinud Jakob (Jaak) Zwiebelberg ja Taani päritolu Peter Stockebye soetasid lisaks taludele ka mõisa: esimene ostis 1858. a. oma poegadele Loopres 13 talu ja 1870. a. omandas ka mõisa, mida ta seni oli valitsejana pidanud; tema väimees ostis Väike-Konguta. Kumbki aga ostetud talusid esialgu mõisaga ei liitnud, jättes need alles. Väike-Kongutas ostsid talumehed oma kohad välja 20. sajandi algul, kusjuures mitmel juhul oli tegemist aastakümnete eest sinna asunud mulkide järeltulijatega. Loopres peremehed talude müügi käigus ei vahetunud ja uued „päriskohaomanikud” lubasid senistel olijatel „kaastundest” aasta kaupa lepingut pikendada, kuid 1870. aastate algul soovis isa Jakob oma poegade valdused suurmaapidamiseks ühendada, nii nagu olid seda teinud teisedki, kes külade kaupa talusid kokku ostnud.²⁴ Kui Loopre peremeestel kästi 1873. aasta kevadel oma kohtadelt ära minna, nõudsid väljaaetavad Liivimaa õuekohtult luba kasutada seadusega tagatud ostueesõigust²⁵ „oma isadelt, vanaisadelt ja vaarisadelt päritud talukohtade” omandamiseks.²⁶ Rannus, kus terved külad soetasid endale Mosinad, Breyerid, Austerid, Meier ja Sonnenberg, müüdnud pärimuse järgi kohad hiljem üksahaaval edasi.²⁷

1860. aastate algul laienes talude müük üle Lõuna-Eesti, kuid täishoo sai see protsess alles 1864.–1865. aastast. 1860. aastate hakul ostsid

²³ Jakob Zwiebelberg ja Mart(in) Strahlberg olid vennad, viimane aga vahetas isa perenime oma äia nime vastu. Nad olid tuntud rahvuslase, Holstre Kipi talus kasvanud Adam Petersoni onud. Zwiebelbergi ja Strahlbergi teed ristusid sageli, näiteks Kõo kroonumõisa rentis Strahlberg, seejärel Zwiebelberg. Loopre talud müüs Zwiebelbergile mõisaomaniku volinik, kelleks oli tema vend Martin. Martin oli ka Väike-Konguta pandiomanik 1857–1861, ajal, mil ta ise ja tema vend seal talusid ostsid.

²⁴ EAA, f. 919, n. 1, s. 1500 (Jakob Zwiebelberg Pärnu kreisikohtule 01.10.1872).

²⁵ 1865. aastal sätestati Liivimaal talurentnike ostueesõigus ning talu müükipanekul tuli rendiperemehele anda seni tavaks olnud paari nädala asemel neli nädalat mõtlemisaega (Liivimaa kubermanguvalitsuse patent nr. 67, 07.07.1865). Juhul kui mõisnik oli mõne võõra ostjaga juba eellepingu sõlminud, tuli selle tingimused ka rentnikule teatavaks teha. Kui talu müüdi ikkagi mõnele teisele talupojale, lasus mõisnikul kohustus maksta renditalust välja tõstetud peremehele hüvitist eelnenud aasta rendi summas. Hüvitada tuli ka rentniku tehtud melioratsioonitööd, seda küll vaid juhul, kui need olid mõisnikuga kooskõlastatud. Tegu oli talurahva protestiliikumise ühe olulisema tulemusega, mida on senises ajalookirjutuses täiesti põhjendamatult alahinnatud. Kuberner nendib oma 1865. aasta aruandes keisrile, et patent hüvitise kohta on vähendanud talude müüki võõrastele ja see omakorda pingeid (EAA, f. 296, n. 1, s. 46, l. 39p).

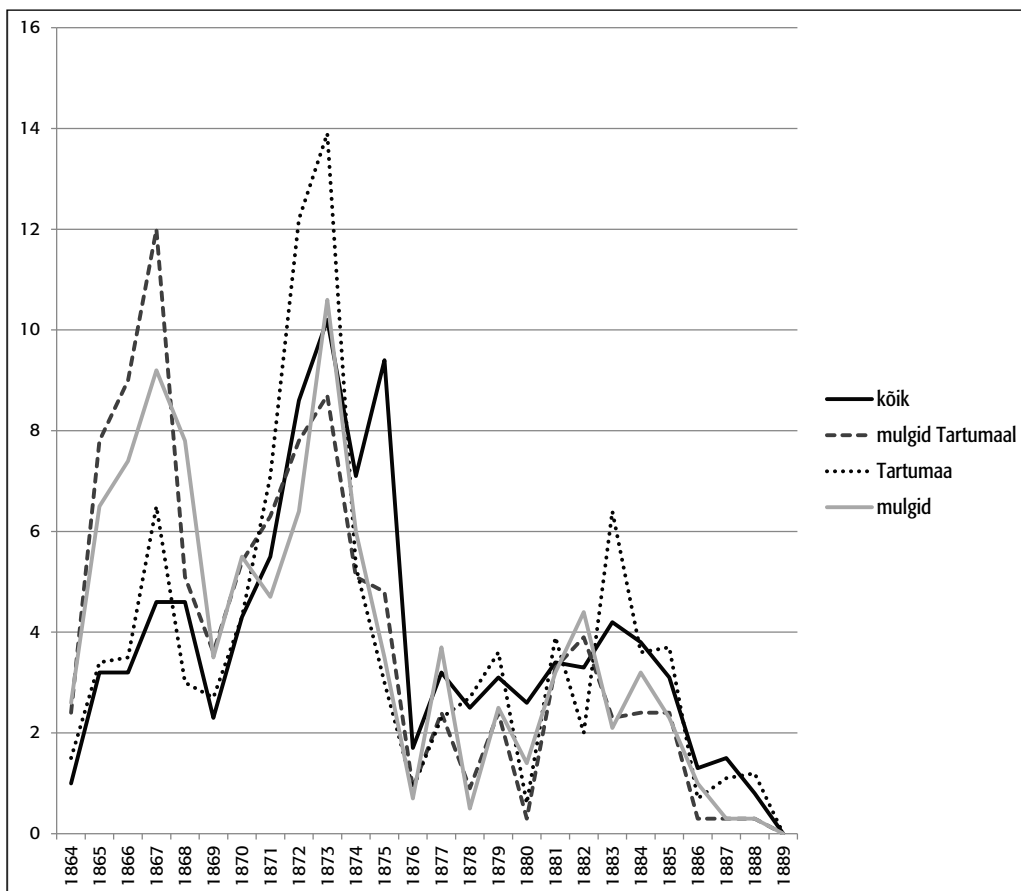
²⁶ LVVA, 109. f., 10. apr. 67. l., (Loopre vallavanem Tõnno Mets, vallakohtu eesistuja Jaan Mets ja kaasistuja Rein Mets Liivimaa õuekohtule 12.04.1873). Talumehed kohtus õigust ei saanud.

²⁷ EKLA, f. 200, m. 9:1, lk. 135. Sangla küla ostnud Joseph Mosin nõudis seniste peremeeste väljakolimist, kuid kolm meest jätkasid talu pidamist kohtute käskudest-keeldudest hoolimata 1867. a. suveni. Mosin rajas talude asemele kandikohad (EAA, f. 924, n. 1, s. 17; s. 616).

mulgid väljaspool Mulgimaad – Paluperas, Kirepis, Arulas ja Ropkas – päriks kokku kümme talu 1861. ja neli talu 1862. aastal; 1860. ja 1863. aastal ei ostnud nad ühtegi talu. Kui Tartumaale jõudsid mulgid juba 1850. aastate lõpul, siis Viljandimaa mitte-mulgi kihelkondades omandasid esimesed mulgi päritolu

ostjad talud 1864. ning Võru- ja Pärnumaal 1865. aastal. Seega hakkasid mulgid väljaspool Mulgimaad kohti ostma täpselt samal ajal, kui päriksostmine kogu Lõuna-Eestis suurema hoo omandas; varem oli olnud tegemist harvade üksikjuhtumitega. Kümnenädi keskel edestasid nad ostuaktiivsuses teisi (vt. joonis).

Joonis. Protsent Lõuna-Eestis väljaspool Mulgimaad 1864–1889 päriks ostetud vakatalude arvust*

1864–1889 ostetud vakatalude arv = 100%

* Joonisel kajastuvad ainult need vakatalud, mis kinnistati kuni 1889. aastani.

Kust nad pärinesid ja kus nad talusid päriks ostsid?

Kubermangu- ja keelepiir toimusid tõhusalt, nii et enne 1889. aastat tuli Lõuna-Eestisse

Põhja-Eestist ja Läti alalt (jättes kõrvale segarahvastikuga piiräärsed vallad) väga vähe ostjaid.²⁸ Põhjaeestlaste vähesust ei seleta ainult Põhja-Eesti peetunum areng või rahapuudus, sest majanduslikud erinevused

²⁸ Eestlasi rändas ka Läti ja nad omandasid seal talusid peamiselt Alüksne ümbruses (Valgamaa: maadetaaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu, 1932, lk. 192).

vahetult ühel ja teisel pool kubermangu piiri paiknenud valdades ei saanud olla niivõrd drastilised. Sajandi lõpul oli Tartu elanike seas Põhja-Eestist tulnute osatähtsus samuti tühine,²⁹ kuid see võrdlus pole kuigi kohane, sest linnaminekul olid hakkamasaamisel nii sidustatus tagamaaga kui ka ees ootav sotsiaalne võrgustik märksa olulisemad kui maal elukohta vahetades.

Lõuna-Eestisse tuli päriskohaostjaid pea igast Mulgimaa nurgast, kuid kaugeltki mitte ühesugusel määral. Arvukamalt pärines neid Abja, Tarvastu, Vana-Kariste, Karksi, Penuja, Pöögile, Riidaja ja Polli mõisast (vt. lisa 1). Kuna mõisate suurus erines, on absoluutarvude kõrval vähemasti sama oluline, milline oli rände koefitsient ehk võõrsile siirdunud ostjate arvu suhe lähtekoha talude arvu.³⁰ Koefitsiendi põhjal koostatud pingerea eesotsas troonisid Saaremõis, Pöögile, Kaubi jt. Kui eriti Hallistes ja vähem Karksis oli koefitsient üksikute eranditega (suhteliselt) kõrge(m) kõigis mõisates, siis Helmes ja Paistus oli pilt ebahühtlane, aktiivselt ostjaid „lähetanud” mõisate kõrval leidis kohti, kust pärines vähe või mitte ühtegi päriskestostjat, ning Tarvastus eristub üldiselt madala koefitsiendiga mõisatest üksnes pisike Saaremõis. Suhtarvu järgi otsustades saabus tublisti rohkem kui pooltest mõisatest väljapoole Mulgimaad pigem vähe ostjaid.³¹ Paikkondlike eripärasid kohaliku rände koefitsiendis laiemalt (mitte ainult osturände omi) on sedastatud Virumaa puhul.³² Paikkondlike erinevuste mõningaid võimalikke põhjusi vaetakse lähemalt allpool.

Mulgimaal sündinud mehed ostsid Lõuna-Eestis väljaspool Mulgimaad vakutalusid päriseks 115 eramõisas. Siinkohal on paslik

rõhutada, et just nimelt mehed, sest naised oli päriskohaostjate seas üldse tühine hulk, ja mulgi naised olid nende hulgas kaks – Mari Leik ja Elise Muhle, mulgi kröösuse Hans Leiki abikaasa ja tütar. Enamik naisostjaid, kes polnud aadlisoost, olid kas mõisarentnike, linlaste või maamõõtjate naised või tütreid, samuti oli nende seas suurtalude omanike abikaasasid ja lahkunud perepeade pärijaid.

21-st Pärnumaa mittetulgi valdades talu päriseks ostnud mulgist 20 algkodu oli Hallistes. Võrumaale siirdunud 79 teadaolevalt mulgi päritolu ostja seas andsid tooni Tarvastu, Karksi ja Hummuli valla mehed ning erinevalt ülejäänud Lõuna-Eestist polnud siin päriskohaostjate seas ühtki abjakat. Kihelkondlikus arvestuses juhtis Helme (enam kui kolmandik tulijaist) ja viimast kohta hoidis Paistu. Viljandimaal talu päriseks ostnud mulkidest pooled olid sündinud Halliste ja ainult viis Karksi kihelkonnas; mõisatest olid peamised lähtekohad Vana- ja Uue-Kariste, Abja ning Riidaja. Tartumaale valgus mulke kõigist paigust.

„Kas on veel ühte nurka meie maal, kuhu Viljandi mees, see neetud Mulk, oma nina poleks sisse pistnud ja ära ostnud?!” küsib Tartumaa sulane Juhan Kunderi näidendis „Mulgi mõistus ja tartlase tarkus”.³³ Tuntud värsirida „Ma nägin tuhat Mulki seisvad Tartlase tare läve ees” ja Tarvastust kirja pandud ütlus „Kui mulgil raha kotis kõliseb, siis tartlane tarekurun väriseb” (VSR: 556) osutavad täiesti põhjendatult Tartumaa suuremale ohustatusele: 1889. aastani ostsid mulgid siin päriseks tublisti rohkem vakutalusid (368) kui teistes Lõuna-Eesti maakondades kokku (226).³⁴

115 mõisast veidi enam kui kolmandikus leidis päriskohaostjate seas üks-kaks mulki,

²⁹ V. Berendsen, M. Maiste. Esimene ülevenemaaline rahvaloendus, lk. 231.

³⁰ Väljaspool Mulgimaad talu päriseks ostnud mulkide arvu suhe sünnivalla vaku- ja kvoodimaatalude arvu (1885. a. seisuga). Tegemist on orienteeruva mõõdikuga, sest sünni- ja lähtemõis alati ei kattunud. Vt. ka 15. ja 31. allmärkust.

³¹ See väide ei pea paika, kui selgub, et Paistust, Tarvastust ja Helmost on olnud samal ajal suur osturänne Põhja-Eestisse või ostsid neist kihelkondadest pärit isikud Viljandi-, Tartu ja Võrumaa mõisates mõisamaakohti, mida sinne käsitlus ei hõlma. Seda märkust tuleb silmas pidada ka edaspidi, kui räägitakse piirkondlikest eripäradest Mulgimaa sees.

³² P. Pirsko. Virumaa rahvastik, lk. 85–105.

³³ J. Kunder. Mulgi mõistus ja Tartlase tarkus. Tartu, 1881, lk. 8–9.

³⁴ St. väljaspool Mulgimaad.

16 mõisas oli neid kümme või enam. Pärnu- ja Võrumaal jagunesid Mulgimaal sündinud päri- seksostjad viie ja Võrumaal 16 mõisa vahel (vt. lisa 3). Võrumaal koondusid nad Karula, Rõuge ja Hargla kihelkonna kuplite vahele ning Kanepisse; Urvastesse soetas ostukoha viis järkmigranti ehk sellist rändajat, kelle kohta teame, et ta oli pärast koduvallast lah- kumist ja enne taluostu elanud veel mõnes muus vallas. Viljandimaal polnud ühtki kihel- konda, kus mulgid poleks talu omandanud; ka mõisate seas oli selliseid kohti vähe, peale Laimetsa ja Loopre, kus kõik talud müüdi külade kaupa kaupmees Paul Johan Leh- manni ja J. Zwibelbergi pere liikmetele, vaid Paenasti, Tapiku ja Soosaare. Kaks kolman- dikku sisse rännanud ostjatest siirdus Viljandi ümbrusse ja Suure-Jaani kihelkonda. Tartu- maal leidis talu päriks ostnud mulke kõi- gis kihelkondades peale Torma, kuid mulgi hädaoht oli Tartust põhja pool märksa väik- sem kui linnast lõuna ja lääne pool. Üldisest pildist eristub Emajõe äärest Alatskivi piirini välja ulatunud Kavastu, kus mulgid omanda- sid rohkem talusid kui üheski teises Eesti- maa nurgas. Kõigis maakondades asus siirde raskusega Mulgimaaga külgnevatel aladel. Ehkki ostjate sihtkoha näib olevat määranud peamiselt geograafiline faktor, seletub koon- dumine piirilähedastesse valdadesse Tartu- ja Võrumaal puhuti asjaoluga, et paljud ostjad olid sinna saabunud juba aastaid enne, kui seal kohad müüki pandi,³⁵ ja varasem ränne oligi loomulikult suundunud võimalust mööda lähemale.

Siinkohal jääb vastamata küsimus, kas ja kuidas olid ühte kanti siirdunud ja Mul- gimaalt pärit päriksostjad omavahel pere- kondlikult, naabritena, äriliselt või muul moel seotud või kokku puutunud, sest see eeldaks väga põhjalikku süüvimist kõigi (mitte ainult ostjate) ühte valda ning selle lähemasse ümb- russe asunud mulkide tausta. Ometi piisab mõnel juhul põgusamastki pilgust, märka- maks sidemete olemasolu. Sidustatusele vii-

tab näiteks ühest kohast tulnute enam-vähem üheaegne ja arvukas saabumine sihtkohta (seda põhjustas ka mõisates levinud praktika panna talud korraga müüki) (Lota, Eistvere, Kaiavere, Suure-Konguta, Karula (Võ), Sür- gavere, Krüüdneri, Restu, Pilkuse, Tähtvere, Suure-Kõpu jt.). Järkrändajatel sõlmusid tut- vused ka vahepeatuses, kust liiguti ühiselt edasi. Kavastusse vahendas mitmest eri pai- gast saabunud taluostjaid Pöögle mees Frits Karro. Allikate puudumisel jääb selgusetuks, milles tema vahendustegevus täpsemalt seis- nes ja kuidas ta ostjaid leidis, küll aga oli nende seas tema sugulasi ja hõimlasi, endi- seid naabreid, sõpru jt.³⁶ Samas rändevoo- s tulnud mulgid omandasid talusid ka ühes Alatskivi mõisale kuulunud külas. Koondu- mine ühte külla võis peegeldada soovi uues ja võõras, pealetungijate suhtes võib-olla koguni vaenulikus keskkonnas kokku hoida, kuid enamasti tulenes see lihtsalt asjaolust, et mõisnik müüs ühe küla talud korraga. Aja- loopärimus märgib harva mulkide vastastikku toetamist.³⁷ Mulkide poolt päriksostetud talude edasimüük mulkidele võib osutada info- ja kontaktide võrgustikule, kuid ilmselt seletub see peamiselt nende suurema aktiiv- susega areneval kinnisvaraturul. Teisalt aga oli hulganisti mõisaid, kus siserännanud ost- jad paistavad olevat üksteisele võõrad (Tõl- liste, Aakre, Suure-Kambja, Rannu, Kaag- järve, Päre jt.).

Tõugatud või tõmmatud?

Talude päriksostmist võõrsil soodustas mitmesuguste tõuke- ja tõmbetegurite põi- mumine, mis võisid olla nii üldise kui ka lokaalse iseloomuga. Kuna vaid mõnest üksi- kust Mulgimaa mõisast ei pärinenud võõrsil talu päriks ostnud talupoegi, tõukasid prot- sessi tagant eeskätt üldisemat laadi põhjused. Mulke ei lükanud aga algselt liikvele talude päriksostmine, sest nende hulgaline välja-

³⁵ Suure-Konguta, Uniküla, Aakre, Suure-Rõngu, Karula, Puka, Restu, Lota jt.

³⁶ K. Lust, T. Tärna. Pärisperemees ja päriühis, lk. 327.

³⁷ Vt. nt. EKLA, f. 200, m. 12:1, lk. 51.

ränne Mulgimaa eri paigust sai alguse juba teo- ja raharendi ajal.³⁸ Siiani olen kiivalt vältinud osturände termini kasutamist, sest osturänne oli pelgalt üks osa laiaulatuslikumast väljarändest. Nagu öeldud, ei ole võimalik selgelt eristada, kui suure osa taluostjatest moodustasid osturändajad, s. t. need, kes olid algselt tõtanud mujale, lootuses seal talu osta. Selleks ei anna kuigivõrd häid pidepunkte kodumõisast või Mulgimaalt lahkumise aja ning talu ostuaja võrdlus.³⁹ Enam kui kolmandiku pärisestostjate puhul lahutas lahkumist ja taluostu üle kuue aasta.⁴⁰ Kõnekam on väljarändamise aeg, mis umbes veerandil juhtudel jäi varasemaks kui 1863.⁴¹ Tegemist on tingliku rajajoonega ja puudub alus väita, et hiljem teele läinute meeli oleks kindlasti täitnud soov talu osta. Talude müükipanekut ennetanud rännet võib küll tõlgendada ka nii, et ostuhuvilised olidki päral enne, kui talude pärisestostmine Lõuna-Eestis hoogsamaid tuure jõudis koguda, kuid see oletus vaevalt paika peab. Varajasi saabujaid oli paljudest erinevatest Mulgimaa nurkadest, ka sealt, kus taluost polnud veel üldse alanud. Kuuldused talude müügist Penujas, Leebikul, Vanamõisas, Alal, Pässastes või Perakülas⁴² võisid küll olla nendeni jõudnud, kuid kas need innustasid tõttama võõrsile „odavalt” talusid ostma, on kaheldav. Liiatigi kui Penujas, Leebikul

ja Alal jäi valdav osa rentnike talude müügi käigus oma kohast sootuks ilma.

Mitmel pool moodustasid pärisestostjad sisserännanud mulkidest vaid väikese osa – kümnetest peredest, kes saabusid Karulasse (Vi), Unipihale, Arulasse või Kirepisse, läks ainult üksikutel korda end selles mõisas pärisokohaomanikuna sisse seada, mõnel õnnestus see hiljem mujal, kuid valdaval enamikul üldse mitte. Osa jäi paigale, paljud liikusid rutakalt edasi. Kui Võrtsjärvest idasse ja kagusse jäävatel aladel kippusid pärisestostjad sisserändajate seas jääma ilmsesse vähemusse, siis Tartu- ja Viljandi-maa põhjapoolsetesse piirkondadesse selline mastaapne tung puudus ning ostjate osakaal oli hoopis suurem. Et maa ostmise võimalus polnud (peamine) põhjus, mille pärast mulke piiriäärsetesse kihelkondadesse kokku voolas, annab selget tunnistust ka see, et kümned pered asusid mõisatesse, kus ei saanud talusid osta (Karula pastoraat, Hellenurme ja Unipihaga⁴³), kus talude müük läks lahti alles paarkümmend aastat hiljem (Tähtvere)⁴⁴ või kus enamiku talusid ostis üles mõni hulgiostja (Kirepi, Väike-Konguta) jm. Kirepis, kuhu mulkide rändevood intensiivistusid 1850. aastate lõpul ja 1860. aastate hakul ning seejärel kahanesis (1857–1886 kokku ligemale poolsada peret), ostsid nad päriseks 38 talust

³⁸ P. Pirsko. Migracija krest'janstva prixoda Sangaste v konce XVIII–XIX vv. (1782–1881 gg.). – Uurimusi Läänemere- ja Eestimaa ajaloo kohta. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised nr. 832. Tartu, 1988, lk. 41–42. Pärimuse järgi tulnud Vaabinasse mulke enne talude ostu „rendi ajal”. „Mulke on teoorjuse kaotamise järele asunud Sännale väga palju, nii et neid olnud peaaegu pooleks endiste peremeestega, kuid et endised neisse väga vaenuliselt suhtunud, siis on paljud ära läinud uuesti.” (EKLA, f. 199, m. 25, 30). Vt. ka Kaagjärve mõisa ja Rõngu kihelkonna kohta (samas, f. 199, m. 27; f. 200, m. 12:1; m. 9:1, lk. 50–52).

³⁹ Olukorda raskendab veelgi asjaolu, et ostukokkuleppeid võidi mõnikord sõlmida aastaid enne ostu-müügilepinguid. Näiteks Lota peremees Jaak Koger esines juba 1865. a. kreisikohtusse kaebust esitades „kohaomanikuna”, ehkki ametlikult on temaga kontrakt tehtud 1868. a. (EAA, f. 918, n. 1, s. 7807). Tõlgendusruumi jätab ka Krüüdneris toimunu: 1869. a. aegused seal rendilepingud ning samal ajal on viis hilisemat taluostjat Taageperalt siia saabunud.

⁴⁰ Veerandil juhtudel oli ajaintervall koguni kümme või rohkem aastat. Kõigi ostjate puhul ei õnnestunud siiski rändeandmeid tuvastada.

⁴¹ Nende 29% hulka mahuvad ka 15 pärisestostjat, kes omandasid 1861–1862 kokku 13 talu.

⁴² Pässaste ja Peraküla on Abja mõisa kaks küla, kus talud pandi müüki 1853. aastal. Ülejäänud Abja talud müüdi alates 1864. aastast.

⁴³ Mõlemad olid suguvõsade mittemüüdavad pärandmõisad, kus talumaa müük eeldas keisri luba. Siiski on Unipihas mõned talud müüdnud juba enne, kui Otto Georg von Rücker sai 1893. a. Peterburist sellekohase loa.

⁴⁴ Samamoodi siirduti 1860. aastatel Lukele, kus esimesed kolm kohta müüdi 1878. ja järgnevad alles 1897.–1898. a. Siiski pole talude ostu kulg Lukel üheselt selge. Nii räägib Märt Mitt oma mälestustes, kuidas mõisnik ühel nõul pastoriga hirmutas 1864. a. kohalikke talusid ostma (EKLA, f. 116, m. 9, lk. 87). Loo tõepära vajab selgitamist, igatahes talud jäid veel pikaks ajaks rendile.

kolm⁴⁵ ja kuni Esimese maailmasõjani omandasid nad edasimüükide käigus veel kaks talu. Kuna Karl von Bruiningk müüs kõik Kirepi talud päriks aastail 1856–1862, võib tekkida kiusatus seletada mulkide tulva just pärisperemeheks saamise kihuga, kuid nagu öeldud, selline soov – kui see ka olemas oli – täitus seal vaid vähestel ning samal ajal siirduti ka teistesse mõisatesse, kus müüki veel ei toimunud. Samuti võib arvata, et küllap mulgid lootsid, et hulgiostjad hakkavad talusid peagi ükshaaval vaheltkasuga edasi müüma ja neil õnnestub siis kaupa teha. Kirepis maid korraldanud ja kruntinud maamõõtja Friedrich Koljo pani oma tütardele 1857. a. ostetud viis kohta tööpoolest müüki, kuid need said lõpuks oma kandi meeste kätte. Peaaegu kõik 1857. a. Väike-Rõngu mõisa rentniku Carl Lippingeri perele läinud talud omandas 1912. a. Mihkel Muna pere⁴⁶ ja Rollandi perekonna kuuest talust koosnenud valdused langesid ajapikku Aakrest pärit väga edasijõudnud talunike perekonnaliikmetele.

Ülalöeldu lubab arvata, et osturänne kasvas välja varasemast väljarändest. Viimane oli seotud asustuspildi ja sotsiaalse mobiilsusega. Viljandi- ja Pärnumaal tuli keskmiselt ühe talupoja kohta tunduvalt vähem põllumaad kui Tartu- või Võrumaal.⁴⁷ Maa oli tugev rändemõjur. Mulgimaale olid iseloomulikud suurtalud arvukate peredega, mis koondasid eri sotsiaalsetesse rühmadesse kuuluvaid isikuid.⁴⁸ Juhan Kahki ja Halliki Uibu uurimusest nähtub, et Eesti küla iseloomustasid üldiselt tugevad sotsiaalsed vaheseinad, mis

tähendas, et sulase- või popsirahvast pärineva inimese pääs peremeeste hulka muutus üha haruldasemaks.⁴⁹ Teorendi lõpp tõi kaasa muutused perede struktuuris, talus saadi töödega toime märksa vähema tööjõuga ning need, kel polnud lootust saada peremeheks ja kes osutasid üleliigseteks töökäteks, lahkusid talust ja asusid mujal kohta otsima. Seda näitab ka mulkide väljarände aeg ning päriksostjate sotsiaalne päritolu (sulaste, peremeeste nooremate poegade ja vendade ning nende poegade rohkus).⁵⁰ Mulgid olid liikuvad, juba 19. sajandi algupoolel oli Viljandi- ja Pärnumaa kihelkondade abielugeograafia laiem.⁵¹ Mõned päriksostjad on uues kohas näinud lese või peretütret, kuid niisugune pärisperemeheks trügimise moodus oli pigem erandlik. Mulke saatis võõrsil peremeheks (mitte tingimata ostjaks) pürgimisel edu eeskätt majandusliku arengu regionaalsete erisuste tõttu. Mulgimaal kohaneti kaubalis-rahaliste suhetega kiiremini, Tartu- ja Võrumaal veeretati veel kaua veeringuid ning mõisnike katsed renti tõsta kohtasid ägedat vastupanu. Renditõusu vastu protestiti muidugi kõikjal, kuid tartlasel või võrulasel oli seejuures kukkur suhteliselt kõhnem. Kui Tartumaa peremehed ajasid mõisnike kavadele „käd-jalad” vastu, seisid piltlikult öeldes tööpoolest „tuhat mulki” nende tarede läve ees. Mõisa ja talu vastuolud soodustasid talude minekut pealetungijate kätte.

Kuna taluost eeldas raha ning arvukatest kohtulugudest ja palvekirjadest on teada, kuidas talust ilma jäänud peremehed erinevais

⁴⁵ Frits Pürjer omandas kaks talu ning Jaan ja Endrik Lond ühe talu kahasse.

⁴⁶ Ainult Jakob Lippingerile kuulunud Laane talu on 1877. a. ostnud Jaak Russi, kes ka samal ajal sinna saabus.

⁴⁷ Viljandimaa: maadeteaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. I. Tartu, 1939, lk. 286; P. Pirsko. Migracijaa krest'janstva, lk. 42–43.

⁴⁸ G. Troska. Sotsiaalne diferentseerumine Mulgimaa suurtalude peredes 19. sajandil. – A. Viires (toim.). Eesti külaelu arengujooni. Tallinn, 1985, lk. 5.

⁴⁹ J. Kahk, H. Uibu. O sotsial'noj strukture i mobil'nosti estonskogo krest'janstva v pervoj polovine XIX veka. Tallinn, 1980, lk. 55. A. Must manitseb hingeloendite madalale usaldusväärsele viidates nende tulemuste suhtes ettevaatlikuks jääma. (A. Must. Eestlaste perekonnaajaloo allikad, lk. 148) Ometi lubab ka sinne töö raames läbi töötatud andmestik soostuda Uibu ja Kahki üldise järeldusega, et vaheseinad olid pigem tugevad.

⁵⁰ Päriksostjate sotsiaalse seisundi määramisel on kasutatud kombineeritult sünnimeetrikaid, personaalaramatuid, kihelkonnakohtute arhiivis leiduvaid rendilepinguid ja nende kinnitamisraamatuid. Näited on valitud mõisate seast, kus rände koefitsient oli suhteliselt kõrgem ja mis on allikatega paremini kaetud (Hummuli, Kaubi, Vana-Kariste, Holdre ja Pahuvere).

⁵¹ T. Karjahärm, T. Rosenberg (toim.). Eesti ajalugu, V, lk. 65.

Lõuna-Eesti paigus nii ühiselt kui ka üksi kurtsid vaesust, mille pärast nad ei olevat suutnud ise oma rendikohti ära osta, on igati asjakohane järeldus, et võõrsil kohti päriseks ostnud mulkidel oli kohalikest rohkem raha. Tavapäraselt seostataksegi mulkide osturännet nende raskema kukruga. Jõukusega käinud koos taibukus.⁵² Aja- ja ilukirjanduse kõrval on sellist arvamust toitnud 1920. aastate lõpul ja 1930. aastate algul kogutud ning kirja pandud ajalooline pärimus. Karulas (Võ) räägiti, kuidas „talude ostmine tõi siia nurka palju Viljandimaa peremehe kokku, sest nad olid rikkad ja rahamehed”.⁵³ Rõuges jutustati, et „talude ostjaid tulnud väljast, eriti mulke Tarvastust, sest need olnud siis kõik rikkad ja jõukad”.⁵⁴ Kuna „rikka mulgi” motiiv oli väga laialt levinud,⁵⁵ pole need „rahva mällu jäänud pildid” mõnikord kohalikku algupära, vaid tegemist on võõrlaenu-dega. Palal, kus stipendiaadile räägiti, et talud müüdi „mõnele jõukamale mulgile või Tartu ligidalt tulijale”,⁵⁶ ei müüdnud vähemasti kuni 1889. aastani ühtegi talu mulgile. Ka Võrtsjärve ääres asuva Unikülaga seostatud pärimus kuuest sisserännanud rikkast Tarvastu perekonnast räägib osaliselt naabermõisatest vms.⁵⁷ Samuti ei saanud Vana-Tänassilma rahvas oma läbielamistele toetudes öelda, et kõige suurem väljavalgumine Tartumaale(!) olla just Abjast olnud.⁵⁸ Vana-Vändrast kogutud pärimus kinnitab ilmekalt ütlust, et hirmul on suured silmad. Pärnu kaupmees Sternberg olla Vana-Vändra mõisalt hulga talusid ära ostnud ja hakanud siis ise kohti abjakatele müüma.⁵⁹ Tegelikult ostis

ta ühe talu Uue-Vändras. Vana-Vändras ostsid Abja kandi mehed päriseks ainult kaks kohta. Kuristast räägiti, et mulgid napsanud seal eriti palju kohti omale,⁶⁰ kuigi nad omandasid kõigest viis (või kuus) talu 58-st. Vähemasti kaks neist saabusid hulk aastaid enne talude müüki panekut ja nii poleks rahvas pidanud neid mäletama ablaste sissetungijajana, mis taas viitab „võõrmõjudele” kohalikus pärimuses.

Üldistavalt võib väita, et mulgi taluostjatest kõnelev ajalooline traditsioon Tartu- ja Võrumaalt sageli liialdab osturände mõõtmete kirjeldamisel. Ärkamisaegne aja- ja ilukirjandus ei võimendanud mulgi hädaohtu mitte ainult kohalike mällu talletuvates piltides, vaid kirjasõna on jätnud oma selge jälje ka 1920.–1930. aastatel pärimust üles tähendamas käinud stipendiaatide kaudu, kes küsisid eeskätt mulkide kohta, aga mitte lähiümbrusest sisserändajate kohta, keda oli ostjate seas sageli rohkem.⁶¹

Esimesed mulgi tõusikud saabusid Tartumaale 1850. aastate lõpul ja neid võib leida mitmel pool ka hilisematel kümnenditel. 1850. a. Helmes Lütsepa talu pärisperemeheks saanud Uue-Suislepa mees Carl Sonnenberg⁶² ostis 1856. a. juurde ühe talu Leebikus ning 1865. a. Savi küla Rannus. Abjakas Jaan Iir omandas 1872. a. esmalt Enge mõisa ja aasta pärast samas neli talu, kuhu rentnikeks tuli ka mulke. Kui uues kohas majanduslik järg paranes, asuti valdusi suurendama. Näiteks Abjas sündinud ja noorukina Pööglesse siirdunud Märt Uint ostis 1868. a. Lotas Elia talu ning 1882. a. juba 14 172,89

⁵² Vt. nt. E. Jansen. Eestlane muutuv asjas. Seisusühiskonnast kodanikuühiskonda. Tartu, 2007, lk. 295.

⁵³ EKLA, f. 199, m. 27.

⁵⁴ EKLA, f. 199, m. 25.

⁵⁵ EKLA, f. 199, m. 31, lk. 120; m. 16, lk. 202, 206; m. 23, lk. 63; f. 200, m. 13:1, lk. 103; m. 4:2, lk. 138; f. 200, m. 12:1, lk. 51.

⁵⁶ EKLA, f. 199, m. 43, lk. 108.

⁵⁷ EKLA f. 200, m. 9:1, lk. 97. Kaks pärimuses mainitud talu asusid Valgutas ja neist ühe ostis kohalik ja teise Löve mees.

⁵⁸ EKLA, f. 199, m. 17, lk. 73.

⁵⁹ EKLA, f. 200, m. 4:2, lk. 138.

⁶⁰ EKLA, f. 200, m. 13:2, lk. 174.

⁶¹ M. Laur. Talude päriseksostmisega, lk. 28–29.

⁶² Tema koduks jäi Lütsepa. Väärrib märkimist, et Savi küla talude rendilepinguid sõlmides on ta juba 1863. a. kevadel (kaks aastat enne nende ostmist) neis kirjas omaniku e. „pärisostjana” (EAA, f. 924, n. 1, s. 17).

rubla eest⁶³ kaks talu Keenis. Laatres esmalt 22,74-taalrilise Soome talu omandanud Johan Erteli valdusi 1910. a. hindamas käinud Vene Talurahva Põllupanga ametnik märkis tema selleks ajaks juba 94-tiinuliseks laienenud majapidamise kohta, et see on „väikese mõisa iseloomuga”.⁶⁴ Heimtalis sündinud Hans Leik alustas Uusna mõisale kuulunud Vindla karjamõisa rentnikuna, 1866. a. omandas samas mõisas Vasara-Jüri talu ja 1871. a. ka mõisa, ostis 1880. a. 29 000 rubla eest Kodila mõisa, mille 1882. a. 3000-rublalise vaheltkasuga edasi müüs⁶⁵, ning ostis oma naise, poja ja tütre nimele Krootuses 43 400 rubla eest kümme talu (ca 218 taalrit) ja tagatipuks 1883. a. ka 72 200 rubla eest kõrvuni võlgades mõisa.⁶⁶ Talusid ta ei mõisastanud, vaid jättis need rentnikele, kellega tema poeg Hans korduvalt rendi jm. asjus kohut käis. Penujast pärit Mats Timmermann ostis aastail 1865–1867 Vana-Kuustes 10 000 rubla eest viis talu, mille ta hiljem edasi müüs, sh. ühe oma pojale Matsile, kes selle 1887. a. rahaks tegi ning 1885–1888 Vana-Pranglis kolm talu ostis.

Niivõrd muljetavaldava haarde saavutanud kokkuostjaid oli siiski väga vähe ja rikkad mulgid ei kujundanud protsessi üldilmet. Arhiiviallikad toovad meieni üksikuid lugusid, kus mulk on maksnud kohaliku üle.⁶⁷ Arvude kiretusse maailma sisenedes ilmneb, et Mulgimaalt sisse rännanud päri-

seksostjad ei eristunud oluliselt teistest. Umbes pooltes mõisates maksid nad ülejäänutest suuremat käsiraha,⁶⁸ pea sama palju oli mõisaid, kus nad maksid jälle keskmisest vähem. Näiteks Puhja kihelkonna kolmes mõisas on nad maksnud rohkem, Rõngu kihelkonna viies mõisas vähem. Üksiknäidetega ühe või teise variandi kasuks saaks täita kogu artikli mahu. Igal mõisnikul on olnud oma käekiri ja mulkide seltskond polnud ühtne. Mulke on kohati köitnud suuremad talud, kuid see polnud valdav tendents. Üldjuhul jäi nende makstud taalrihind samasse suurusjärku, kui see oli mõisas keskmiselt,⁶⁹ ka kopsakat käsiraha (1000 rubla ja rohkem) maksid nad vaid pisut sagedamini (16% tehingutest), kui seda tuli ette keskmiselt (12%). Mastaapsed tehingud ei pruugi alati kõnelda ostja päratust rikkusest, vaid pigem tema riskijulgusest ja vahel suisa avatürismist, sest maa peale sai võtta hiiglaslikke, tuhandetesse rubladesse küündinud laene.⁷⁰

Mulkide rahakust on põhiliselt seostatud arenenud linakasvatusega. Lina tähtsusest kõneleb tõsiasi, et ostes talusid teistes piirkondades, olnud mulkide tegevuseks just lina külvipinna tunduv laiendamine.⁷¹ Lina müük tõi kaukasse taluostuks jm. hädava-jalikke rublasid⁷² ja selgitamist vajab, miks mujal Lõuna-Eestis talunikud selle tulusa müügikultuuri nii vaevaliselt omaks võtsid.

⁶³ Tegemist pole kõige kallima talumaa ostutehinguga, mille mulgist ostja tegi, sest 1885. a. omandas Peter Sukk Tähtveres talu 15 600 rubla eest. Mammona oli ta kokku ajanud kohapeal, kuna ta oli Abja-Vanamõisast siia saabunud juba 1857. a. Hans Leik, kes ostis Krootuses kümme talu 43 400 rubla eest, sõlmis lepingud formaalselt kolme isiku nimel, mistõttu tema ostu näol pole tegemist suurima ühekordse tehinguga.

⁶⁴ T. Rosenberg. Talude päriseksostmisest Sangaste kihelkonnas. – Künnyaod. Tartu, 2013, lk. 212.

⁶⁵ <http://www.eha.ee/kinnistud/>

⁶⁶ EAA, f. 3416, n. 2, s. 34. Arvatult tekkisid H. Leikil tõsised raskused võlgade õiendamiseiga, nt. 1895. a. esitas mõisa endine omanik Gustav von Bock tema vastu 35 100-rublalise nõude.

⁶⁷ Nt. Suure-Kõpu Laane talu eest küsis mõisnik seniselt peremehelt 2723 rubla, kuid see ei suutnud käsiraha nõutud ajaks tasuda ja mõisnik sõlmis kohe lepingu mulgiga, kes maksis talu eest 2832 rubla (EAA, f. 932, n. 1, s. 413).

⁶⁸ Käsiraha all mõeldakse esimest sissemakset mõisale. Tegelikult pole see üksi üldse kõnekas, sest ostja ostujõudu näitab suutlikkus õiendada ka lepingu allkirjastamisel, tallu asumisel või kinnistamisel nõutud osamaksed.

⁶⁹ Vahesid oli eri kümnenditel nii mulkide kasuks kui ka kahjuks. Keskmisest märksa rohkem on nad maksnud peamiselt seal, kus nad on ostanud ühe või kaks talu. Seega kirjeldab hinnavahe konkreetse talu eristumist „keskmisest” (mitte kõigist teistest, mis omavahel erinesid), mitte niivõrd selle ostjat.

⁷⁰ Vt. nt. K. Lust, T. Tärna. Pärisperemees ja pärihärä, lk. 312–334, T. Rosenberg. Talude päriseksostmisest, lk. 212.

⁷¹ M. Laur. Abja fenomen, lk. 27.

⁷² Juhan Kahk on toonud näite, et 1878. a. hinnati Holstres ühe lina kasvatatud talu kahe aasta puhaskasu 1000 rublale (J. Kahk. Külakodanluse ja maaproletariaadi tekkimisest Eesti külas (Kohtumaterjalide põhjal. XVII saj. lõpp – 1880. a.). – ENSV TA Toimetised, Ühiskonnateaduste seeria, 1955, nr. 3, lk. 381.

Päriskohaomaniku käed olid lina kasvatamisel hoopis vähem seotud kui rentnikul, sest mõis valvas hoolega selle järele, et renditaludes „ülemäära” lina ei külvataks, ning oli varmas eksijaid kohtu kaudu karistama. „Oma toas” oli aga „oma luba” ning mõis ei saanud talupidajate ettevõtlikkust enam pärssida.

Kas ja kuidas oli mulkide taluost väljaspool Mulgimaad seotud sellega, et Mulgimaa südames saavutati juba stardis märgatav edu-maa? On tõsi, et neist Halliste mõisatest, kus talusid müüdi arvukamalt juba 1850. aastatel, pärines sadakond taluostjat (lisa 1).⁷³ Abjakate silmatorkav rohkus võõrsil pärisperemeheks saanute seas üksnes kinnitab nende enesekuvandit – ainult Abjas oli „tarkust”, „raha” ja „mehi”. Vana-Karistest, kus talud müüdi mitte ainult varakult, vaid ka soodsalt, mis võimaldas piirkonna üldisel elujärjel kiirelt tublisti paraneda, pärines 38 taluostjat. Ometi ei räägi Vana-Kariste näide ühemõtteliselt vaid selle kasuks, et varane taluost aitas koguda kapitali, mille eest hiljem võõrsil kohti päri-seks osteti. Pea pooled Vana-Karistes sündinud taluostjad lahkusid sealt kas enne 1863. a. alanud talude massilist päri-seksostmist või aasta-paar pärast seda. Kõigest mõne Halliste kihelkonna mõisa põhjal pole võimalik üldistavalt väita, et väikemaaomandi teke pannuks aluse ühe või teise maanurga suuremale jõukusele ja see omakorda kannustanuks võõrsil talusid päri-seks ostma. Väga vähesed Karksi kihelkonna kolmest eramõisast pärit taluostjad, keda ühtekokku oli ca 70, lahkusid oma koduvallast aastaid pärast seda, kui talud olid

seal päri-seks müüdud. Nad olid mujale asunud kas enne seda, samal ajal või aasta-paar pärast seda, nii et talude päri-seksostmise tulutoov mõju ei saanud sealt kandi meeste kukrus veel ilmned. Seda enam, et esimestel aastatel koormasid vastseid päri-sekohaomanikke suured ostujärelmaksed, mis ei soosinud säästmist. Viljandimaa mulgi valdades omandas talude ost-müük õige hoo alles 1865. aastast alates, nagu see oli ka mujal Lõuna-Eestis, ja nii pole põhjust kõnelda nende olulisest edemusest talude ostul. Ainult K. von Bruiningkile kuulunud Leebikul, Vanamõisas ja Alal oli müük alanud märksa varem.⁷⁴ Uue-Suislepa seis talumaa müügis küll esirinnas,⁷⁵ kuid ei andnud kuigipalju ostjaid mujale. Väärrib uuesti üle-kordamist, et väga paljud Mulgimaalt välja rännanud päri-seksostjad lahkusid oma koduvallast enne, kui seal talud osteti, samal ajal või vahetult pärast seda.

Eeltooduga ei taha ma vaidlustada rände seost talude müügiga kodukohas, kuid see seos ei ilmnenu enamasti otseselt selles, et edukad päri-seperemehed löid kokku võõrsil taluostuks hädatarviliku kapitali, vaid raharendi levik, talumaa ost ja laialdane linaäri löid selleks soodsad üldtingimused. Senine ajalookirjutus on õigustatult rõhutanud 1864. aastast taluostu krediteerima hakanud Liivimaa aadli krediidiühingu tähtsust talude ostu-müügi plahvatuslikuks laienemises, ent jätnud piisava tähelepanuta väikekrediidi rolli. Üksiknäited lubavad arvata, et paljud tegid esimesed ostusissemaksed laenatud rahaga.⁷⁶ Võlausaldajaid oli märksa

⁷³ Kahjuks jääb ebaselgeks, kui paljud pärinesid Vanamõisast, mida allikates Abjast piisava selgusega ei eristata.

⁷⁴ Roobel ostis 1857. a. kõik talud mõisa pandiomanik Erdell oma pere liikmetele, mida ei saa talude päri-seksostmiseks nimetada. Talupidajad otsisid need välja 1881–1883.

⁷⁵ Siinkohal kasutan võimalust korrigeerida Martin Vares mällestustes loodud ettekujutust talude päri-seksostmisest Uue-Suislepas, kus Theodor von Krüdener alustanud talude müügiga koguni 1846. a. (M. Vares. Katkendid minu mälestustest. – Tuna 2004, 3, lk. 108, vt. ka T. Rosenberg. Baltisaksa põllumehed Eesti Vabariigis ja Läänemaal 1919–1939. – Künnivaod. Tartu, 2013, lk. 450). Talud müünud ta 90–100 rubla taaler, viimased pärast 1850. aastat pisut kallimalt – mõned talud 50-rublase sissemaksuga. Kinnistusametis olevad ostu-müügilepingud annavad asjade käigust teistsuguse pildi: 1851–1857 müüdi kümme ja 1860–1870 28 talu. Alla 100-rublalist „sissemaksu” (käsiraha) ei teinud ükski ostja; osa varasemaid ostjaid maksis omas ajas väga suurt käsiraha (550, 700 rbl. jne.). Esimesel ostetud kohal polnudki ostujärelmaksu, sest peremees tasus talu üleandmise ajaks mõisnikule kogu ostuhinna. 1851–1857 maksis taaler sõltuvalt talust 83–114 rubla.

⁷⁶ EAA, f. 931, n. 1, s. 697, 702; f. 928, n. 1, s. 92; K. Lust, T. Tärna. Päri-seperemees ja päri-shärra, lk. 312–315; K. Lust. Eestikeelse Liivimaa talupoegade suhtumine talude päri-seksostmisse 1863–1882. – Eesti Ajalooarhiivi Toimetised, 18(25), Tartu, 2010, lk. 242–249; EKLA, f. 88, m. 7:5, l. 2–2p.

lihtsam leida Mulgimaal, kus oli kujunemas kiht, kes andis laenu intressi peale. Võib ka olla, et väljarännanud mulgid, kes ostsid koha aastaid hiljem, pöörasid selleks laenu saamiseks pilgud taas kodukohta.

Mulgimaalt lähtunud osturännet on seletatud ka nii, et sealt tulid sulased või popsid, kes polnud rikkad või rikkamad kui kohalikud, küll aga olid „oma hoolega säääl vähe raha korjanud”⁷⁷ või selle kokku laenanud⁷⁸ ning täis pealehakkamist ja südikust, sest „hää julgus on siin rohkem maksnud”⁷⁹. Eesti Postimees tähendas 29. septembril 1865 mulkide osturände kohta: „[Halliste] kihhelkonna sullased on muial kihhelkondades teinud mis muialt Kihhelkonna perremehed seal mitte ei sanud tehtud.”

Vana-Karistes, Kaubis ja Hummulis sündinud pärislohistest pärines ca 40% sulasrahva jt. maatute kihtide seast, Pahuverest ja Riidajast oli neid ligemale veerand ning Holdrest tulnute seas polnud ühtki sulast.⁸⁰

Mulke on peetud kavalaks,⁸¹ ent märksa enam väärrib esiletõstmist nende riskijulgus. „Mulki tuli ja oli mõni kümnekond ehk mõni sada rubla taskus ja linategemise rehnung pääs, julges ja võttis koha ära.”⁸²

Mulkide julgusele vastandatakse ülejäänute argus ja umbusk.⁸³ Kõrvuti objektivsete asjaoludega, nagu aineeline kehvus, on kohalike allajäämist mulkidele seletatud kõhklemisega; peljatud sakste vigureid ja „...alles siis, kui mõned paremad talud agaratele mulkidele läksid, hakkasid kohapealsed asja järele mõtlema ja kaaluma”.⁸⁴ Kas taibukad ja ärksad mulgid äratasid uinuvad mujal? Sel juhul pidanuksid mulgid olema

kas esimesed ostjad, kelle eeskujule järgnesid kohalikud, või pidanuks neid esimeste ostjate seas olema märkimisväärselt palju. Selline muster ilmneb pooltes Võrumaa mõisates, kus mulke oli päriseksostjate seas kolm või enam, samuti Kuremaal, Suure-Kongutas, Voldil, Vastse-Kambjas, Tõllistes, Paluperal, Udernas, Valgutas, Kavastus, Aakres, Jäärjas, Vana-Kuustes, Aru mõisas, Lahmusel, Sürgaveres, Uue- ja Vana-Pärstis ning teatud mõõndustega ka Raanitsas ja Tammistus.⁸⁵ Kohaostjate saabumise aega vaadates selgub siiski, et mitmes loetletud kohas olid paljud neist agaratest mulkidest kohal juba hulk aastaid varem ja kui mõisnik talud müüki pani, asusid nad üheskoos kohalikega neid päriseks ostma (Aakre, Kaagjärve, Karula (Võ), Suure-Konguta, Uderna), mis lühendab niigi mitte ülearu pikka nimekirja mõisatest, kus talurahvas vajas säherdust „välist ehmatust”.

Talude päriseksostmisel piirdus mulkide äratav mõju väheste mõisatega, küll aga oli neil silmapaistev roll eestlaste rahvuslikus äratamises. Talude massiline müükpanek tekitas suurt ärritust ja ebakindlust Viljandi- ja Pärnumaal, sh. mulgi valdades, ning sellest sündis palvekirjade liikumine, mida tuntakse kui üht ärkamisaja esimest suurüritust. Mulgid löid aktiivselt kaasa 9. novembri 1864. aasta *suurmärgukirja*-aktsioonis ja läkitasid sarnase sisuga palvekirju pealinna ka oma kogukondade nimel.⁸⁶ Kurdeti talude kõrge hinna üle ning ärkamisaja tähtsaimas sotsiaal-poliitiliste ja majanduslike nõudmiste programmilises kokkuvõttes oli esikohal nõue kehtestada taludele „parajad” rendi- ja

⁷⁷ Krüüdneris (EKLA, f. 199, m. 31, lk. 120); vt. ka samas, m. 33, lk. 25; m. 27; f. 200, m. 5:5, lk. 11; m. 12:1, lk. 51.

⁷⁸ Voldis (EKLA, f. 200, m. 14:1, lk. 94).

⁷⁹ Puhjas (EKLA, f. 200, m. 9:2, lk. 71); vt. ka Voldi (f. 200, m. 14:1, lk. 23, 94).

⁸⁰ Vt. 50. allmärkus.

⁸¹ Vt. EKLA, f. 200, m. 12:1, lk. 51; vt. ka S. Vainlo. Mulgimaa võlu ja valu. Abja, 2011.

⁸² Eesti Postimees, 30.05.1873.

⁸³ EKLA, f. 200, m. 9:2, lk. 71–72; m. 16, lk. 222; f. 199, m. 32, lk. 84; m. 27; f. 200, m. 14:1, lk. 23; m. 14:2, lk. 34.

⁸⁴ Kanepi (EKLA, f. 199, m. 41).

⁸⁵ Raanitsas esimesed talud ostnud mulgid ei suutnud kohalikke äratada, vaid enamik talusid langeski võõraste saagiks. Tammistus oli esimene taluostja 1867. a. mulk, järgmise ostis kohalik, kuid ülejäänud kohad müüdi peamiselt võõrastele alles 1880. aastatel.

⁸⁶ H. Kruus. Eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonid 1860-ndal aastal. – Eesti ajaloo XIX sajandi teisel poolel. 60–80-ndad aastad. Tallinn, 1957, lk. 17–61; K. Lust. Eestikeelse Liivimaa..., lk. 239–254.

müügihinnad. Seni kui see polnud teostunud, pidi olema keelatud rendihindu tõsta, samuti seniseid peremehi nende kohtadelt ära ajada. Eripalvekirjades süüdistati raevukalt mõisnikke rõhumises ja ülekohtus.

Võõrsil talu päriks ostnud mulkide seas leidis talude müügi või mõisastamise käigus⁸⁷ kohalt ära aetud või ise rendikoha üles ütelnud peremehi, vastalisi ja mõisnikele vastumeelseid talupidajaid.⁸⁸ Leebikul, Alal, Vanamõisas, Kaarlis, Õisus, Penujas, Koorkülas, Hummulis jm. kaotas eriti palju rentnike oma kohad uutele ostjatele.⁸⁹ Väljatõstetud peremehed polnud tingimata võlglast ja vaesemad. Abja mõisavalitseja Sarri väitel teadnud vallas kõik, et Jänese talu rentnikul Jaan Tambergil, kes talu müügist teada saades käsi- raha suurust alla kauples ja nõutud ajal seda ära tooma ei ilmunud, oli palju raha.⁹⁰ Kavastus kaks Viru talu ostes latusidki vennad Tambergid korruga välja rohkem kui 3000 rubla käsiraha. Järgmine mulgist taluostja Kavastus oli F. Karro, kelle Pöögile mõisnik krahv Georg Mellin oli Metsaleeli talust minema kihutanud „suure ebamoraalsuse” ja paljudele avaldatud „äärmiselt kahjuliku mõju” tõttu; tema tegi ostusissemaksed uues kohas aga põhiliselt kokku laenatud rahaga ja oma tütrele pärandas ta koos taluga „kõik oma võlad”.⁹¹ Pärimusest on teada, et osa mõisnikke pole sallinud vene õigeusku peremehi ja tõrjunud nad rendikohtadelt välja, misjärel nad Tartumaale pagenud, kuid õigeusklike mulkide tulekut seostatakse harva otseselt taluostuga.⁹²

Kroonumaadel elanud talupojad näitasid

kogu Lõuna-Eestis üldiselt üles tagasihoidlikku huvi vakutalude ostu vastu eramõisates, kuigi on ka teisi näiteid. Mulgimaal ei siirdunud Aidust ja Kuressaarest⁹³ väljapoole Mulgimaad kuni 1889. aastani ühtki päriksostjat, seevastu pisikesest Saaremõisast tuli selliseid sama palju, kui oli koduvallas talusid.

Mulgimaal asunud kroonumõisatest mujale Lõuna-Eestisse rännanud päriksostjaid vaadates torkab silma, et neid oli arvukamalt Vana-Karistest, Holstrest ja Vana-Suislepast (lisa 1), kuid kahe viimase puhul oli mõisate suurust (vastavalt 107 ja 65 talu) arvestades tulijaid ikkagi suhteliselt vähe. Kolmes eelnimetatud mõisas, samuti kui Saaremõisas, domineerisid suurtalud, nad olid majanduslikult edenenumad ning ka vaimselt ärksamad ja/või nende lähinaabruse jäid kõrge rändeaktiivsusega piirkonnad. Kroonutalupoegade pigem väheldases huvis võivad peegelduda konfliktivaesemad kodused olud. Parem läbisaamine mõisahärraga ja talude müük eeskätt omadele võis olla üks põhjusi, miks näiteks Uue-Suislepast, Jõgevestelt, Heimtalist ja Kärstnast pärines suhteliselt vähe võõrsile läinud päriksostjaid, samal ajal kui arvukamalt oli neid Riidajalt.⁹⁴ Riidaja Stryk olnud väga jõhker talupoegade suhtes,⁹⁵ kuid ei kihelkonna- ega kreisikohtu arhiiv talleta nimetamisväärsel hulgal kaebetoimikuid tema vastu ning endisi peremehi leidis sealt pärit päriksostjate seas neli või viis.

Mõisa ja talu konfliktides ning talurahva kihivastuoludes avaldunud sotsiaalsete pingete kõrval ajendasid inimesi võõrsil uut kohta otsima ka puht isiklikku laadi tülid (ka

⁸⁷ Kvoodimaade eraldamise tõttu. Vt. nt. EAA, f. 931, n. 1, s. 675, 711, 735.

⁸⁸ K. Lust, T. Tärna. Pärisperemees ja pärishärra, lk. 327; EAA, f. 919, n. 1, s. 3391; f. 931, n. 1, s. 51, 709, 710; f. 934, n. 1, s. 14; vt. ka EKLA, f. 199, m. 18, lk. 39–40.

⁸⁹ EKLA, f. 199, m. 20, lk. 34, 38–39; samas, m. 18, lk. 37; H. Rahn. Talude päriksostmine Õisu ja Kaarli mõisates 1858–1875. Seminaritöö. Juhendaja M. Laur. Tartu, 2003; vt. 109. allmärkus.

⁹⁰ EAA, f. 931, n. 1, s. 686, l. 3–4 (Sarri Pärnumaa 3. kihelkonnakohtule 13.03.1863).

⁹¹ K. Lust, T. Tärna. Pärisperemees ja pärishärra, lk. 312.

⁹² Rannus (EKLA, f. 200, m. 9:1, lk. 95–99); Pollis (samas, m. 12, lk. 53).

⁹³ Kuressaares on sündinud üks taluostja, kes lahkus oma sünnikohast juba noorelt, nais Hummulis Assu talu leseks jäänud perenaise ja siirdus mõne aasta pärast edasi Võrumaale.

⁹⁴ Jõgevestel on sündinud üheksa päriksostjat, kuid neist kuus olid lahkunud juba 1840.–1850. aastatel. Vt. ka EKLA, f. 199, m. 18, lk. 34, 42; f. 199, m. 20, lk. 39; M. Vares. Katkendid minu mälestustest. – Tuna 2004, nr. 3, lk. 112.

⁹⁵ M. Vares. Katkendid minu mälestustest, lk. 115.

abielupoolte omavahelised ebakõlad⁹⁶). Ilmselt võiks sellesse ritta paigutada ka naabritevahelise lahkmeele, kuigi selle kohta mingeid allikalisi tõendeid pole arhiivis leidnud.

Sisserändajatel läks mõisnikuga ostukauba tegemine lihtsamalt seal, kus valitsesid talurahvaga pinevad suhted.⁹⁷ Ka ajaloopärimuses on seletatud võõraste sissetungi edu mõisasurvega, mis kohalikud minema peletanud.⁹⁸ Sürgavere võib tuua näitena, kus mõisniku ja kohalike teravad konfliktid löid soodsa pinnase mulkide tulemuslikuks pealetungiks. 1863. aasta septembris keelas Sürgavere omanik ja kihelkonnakohtunik Wilhelm von Wahl karmilt ühelgi peremehel ilma mõisa loata talu metsast puid teha ja müüa.⁹⁹ Mõisniku käsku eiranud rentnikud on järgnevalt välja kihutatud. 25. juulil 1866 vallakohtus peremeestele ette loetud kirjas ähvardas mõisnik välja tõsta kõik peremehed, kes kahe kuu jooksul oma talu hooneid korda ei tee. Mõis surunud taluostu peremeestele „sunnivahenditega” peale¹⁰⁰ ja nii pole imestada, et kolmandiku taludest omandasid mulgid.

1864. ja 1865. aastal Viljandi, Suure-Jaani kihelkonna jt. valdadest pealinna läkitatud (ühis)palvekirjades sooviti talude liiga krõbeda hinna äramuutmist. Kohapeal teatati oma mõisnikele, et keeldutakse nii mõisateost kui ka mõisniku nõutud hinna eest talu

ostmast, samuti müüki pandud taludest lahkumast.¹⁰¹ Viljandis, Sürgaveres, Lõhaveres ja Lahmusel langes rohkelt talusid mulkide saagiks, samal ajal kui Karulas, Päril, Suure-Kõpus, Vana-Vändras ja Puiatus on jäänud talude ostul jäme ots ikkagi kohalikele.

Talis pandud „kõik talud” müüki 1863. aasta sügisel ja rentnikele antud mõtlemisega järgmise aasta jaagupipäevani.¹⁰² 3. juulil teatasid viimased, et nad ei suuda oma kohti päriseks osta. Sama väitsid nad ka päev enne jaagupipäeva. Vahepeal olid mõisas käinud võõrad (loe: mulgid), kes pakkusid rohkem, kui mõisaomanik Christine Marie von Frey omadelt nõudis. Mõis tahtis siiski müüa senistele peremeestele ja andis neile veel korra võimaluse oma ostusoovist teada anda. Ka see ei aidanud. Võõrad käisid mõisnikule visalt peale ja palusid tungivalt talud neile müüa. Sellest hoolimata andis mõis talunikele taas aega järele mõelda ja siis hakatigi mõisas lepinguid sõlmimas käima. 26-st mõisa- ja vakumaa talust omandasid mulgid kuus.¹⁰³

Tali näitel ilmneb, et ka mõisniku käitumine etendas mulkide edukäigus rolli. Mõisnike erinevatest käekirjadest võib kõnelda mulgi päritolu päriseksostjate nappus ka mõnes teises piirkonnas, mida midu iseloomustas intensiivne sisseränne. Näiteks Suure-Rõngu krahv eelistanud oma-

⁹⁶ EAA, f. 931, n. 1, s. 697. Abjakas Jaak Kinnas oli 1850 nainud Uue-Kariste mõisa Kangro talu lehestunud perenaise Anu. Talude ostmise ajaks olid abikaasade suhted tõsiselt halvenenud, mees „alati hirmsasti” pekkis naist, ei lasknud teda kodunt välja ega tema sugulasi külla. Vald tahtis perenaise ja tema esimese mehe lapsed võtta eestkostja kaitse alla, naine püüdis talu hoida esimese mehe lastele või seda ise osta ning talu müükipanekut takistada, sest rentnikuna mees veel talitsevat ennast. Talu müüdi kohtu otsusel ostueesõiguse põhjal senisele rentnikule Kinnasele, kuid kahe aasta pärast on siirdunud juba Tõllistele.

⁹⁷ Nt. Rannus ütlesid talunikud 1860. a. kohad kollektiivselt üles (EKLA, f. 200, m. 9:1, lk. 137, Rannu vallakohtu protokollid). Valgutas tõrguti 1865. a. mõisateo vastu ega nõustunud äsja sisseseatud segarendiga, pakkudes märksa vähemat renti, kui mõisnik oli määranud; vastupanu mahasurumiseks toodi kohale kasakad. (H. Kruus. Eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonid, lk. 46; vt. ka EAA, f. 924, n. 1, s. 953, l. 2–2p, mõisnik E. v. Sievers Tartumaa 3. kihelkonnakohtule 02.08.1866.) Karula ja Kaagjärve omanikke von Grotseid mäletas rahvas halastamatute mõisnikena, kes 19. sajandi keskel hulganisti talusid mõisaga liitsid ja rentnikega lühiajalisi lepinguid sõlmisid, mispärast need sageli kohti vahetasid ning vaesusid. (H. Merila-Lattik. Karm ja kaunis Karula. Tartu, 2005.) Mõisa survest nõrgestatud talud langesid väljast tulijatele. Sangastes leidis aset ulatuslik väljarändamisliikumine. (P. Pirsko. Migracija krest'janstva, lk. 40–50.)

⁹⁸ Vt. nt. EKLA, f. 199, m. 30.

⁹⁹ EAA, f. 3541, n. 1, s. 5. Vastuolude kohta vt. veel EAA, f. 932, n. 1, s. 417; 431; f. 919, n. 1, s. 1757.

¹⁰⁰ EAA, f. 932, n. 1, s. 395 (Sürgavere ja Suure-Kõpu sulased ja vabadikud keisrile 30.01.1868).

¹⁰¹ T. Karjahärm, T. Rosenberg (toim.). Eesti ajalugu, V, lk. 97; H. Kruus. Eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonid, lk. 17–18, 52–53, 68.

¹⁰² EAA, f. 931, n. 1, s. 702, l. 2–3 (Tali mõisavalitsus Pärnumaa 3. kihelkonnakohtule 14.03.1865).

¹⁰³ 1892–1912 müüdi veel 49 talu, kuid on teadmata, kui suur osa neist langes mulkidele.

sid.¹⁰⁴ Magnus Barclay de Tollyle kuulunud Jõgevestel ja Unikülas on talud ostnud ainult oma valla inimesed.¹⁰⁵ Vaabinas jäänud talud enamasti omadele, sest mõisnik Gustav von Samson mitte „väga pealekäija polnud”.¹⁰⁶ Seevastu K. von Bruiningk (1804–1869) üritas oma mõisates müüa suure osa talumaast korraga 1850. aastate teisel poolel, mis teeb temast Abja paruni Reinhold Stackelbergi kõrval aktiivseima talude hulгимüüja tollal.¹⁰⁷ Talusid müües tegi ta teoks oma isa, väljapaistva aadlipoliitiku Karl Axeli (1782–1848) soovid. Kõigis tema mõisates kaotas enamik rentnike oma kohad võõrsilt tulijatele, kelle seas oli ka mitmeid kodaniku seisusest kokkuostjaid.¹⁰⁸ Väga sarnase mustri järgi kulges talude müük ka Laimetsa ja Hermani mõisas, mis kuulusid Otto von Grünewaldtile, Eestimaa rüütelkonna agraaruutjate juhtfigureile.¹⁰⁹

Tavakäibes on laialt levinud arusaam, et Eestis püsisid talud ühe pere käes kaua ning päris tundmatu pole see väide ka erialakirjanduses. Nii on Ea Jansen kirjutanud, et maade mõisastamisest ja pillutamistest hoolimata oli ostjate põhiosa elanud põlvest põlve samas talus.¹¹⁰ Seda näib kinnitavat tõik, et esivanemate pärandi ja põlvkondi kestnud maa põlise kasutamise motiiv oli kõige tavalisem oma valdusõiguse põhjendus, mida vägivaldselt talukohalt väljaetavad rentnikud kaebustes ette

tõid.¹¹¹ 1860. aastate keskel protestiti taludest äraajamise vastu teiste seas ka Mulgimaal ja nõuti väljaajamise keeldu. Abja valla talurentnikud nimetasid taludest väljaajamist retooriliselt „meie kõige suuremaks hädaks”,¹¹² kuid, nagu öeldud, olid abjakad need, kes võõrsil kõige arvukamalt sealseid talurentnikke kohtadelt välja tõrjusid. Siinkohal teemasse pikemalt süüvimate on oluline osutada kahe, paljuski vastandliku arusaama rööpsele käibimisele või siis kahepalgelisusele: ühe järgi kuulus maa põliselt kohalikule kogukonnale ja eeskätt maad seni harinud peremeestele, kelle õigusi tulnuks kaitsta ostuhindu riiklikult normeerides; teisalt aga nähti maas kaupa ning kasutati ära olukorda, kus hindu ei reguleerinud ükski korraldus, ostes teistes valdades sadu talusid (seda ei teinud ainult mulgid). „Raha eest võib jo osta ja müüa, olgu majast ehk muid asju, see ei ole õnneks kohegi ära keelatud.”¹¹³ Kas toimuvat tajuti ülekohtu või õnneliku võimalusena, sõltus sellest, kummal pool õuevärvat parajasti seisti. Paljudes Eesti paikades oli ostjate põhiosa tõepoolest elanud aastakümneid samas talus, kuid samal ajal leidis märkimisväärset hulgal kohti, kus see nii polnud, sest talud olid juba pärisorjuse kaotamisele järgnenud kümnenditel üsna sageli peremeest vahetanud¹¹⁴ või olid nad päriseskmüümise käigus läinud uutele peremeestele.¹¹⁵

¹⁰⁴ EKLA, f. 200, m. 12:1, lk. 50.

¹⁰⁵ Unikülas ostsid ka kolm Jõgevestel sündinud meest, kuid nad olid sinna asunud juba 1850. aastatel ja kohalikega perekondlikult seotud.

¹⁰⁶ EKLA, f. 199, m. 30. Vt. ka Uue- ja Vana-Antsla kohta (samam).

¹⁰⁷ Leebiku, Vanamõisa (He), Ala, Väike-Konguta, Palupera, Penuja ja Kirepi.

¹⁰⁸ EAA, f. 919, n. 1, s. 3380, f. 1296, n. 1, s. 405; f. 3760, n. 1, s. 7313; M. Laur. Abja fenomen, lk. 28.

¹⁰⁹ Kuigi ka Vana-Kuuste ja Rannu omanik August von Sivers, Liivimaa aadli liberaalse tiiva juhi H. von Fölkersahmi lähemaid mõttekaaslasid ja üks 18-st kuulsal Õisu koosolekul osalenuist, müüs mõlemas mõisas palju kohti võõrastele ja Rannus ka hulgi kokkuostjatele, ei iseloomustanud selline müügipoliitika aadliliberaale üldisemalt. Viimaste sekka kuulunud T. von Krüdener, Fölkersahmi suur sõber, oli oma talupoegade suhtes väga hooliv (vt. 75. allmärkus).

¹¹⁰ E. Jansen. Eestlane muutub ajas, lk. 295.

¹¹¹ A. Vassar. Eesti talurahva vaated maavaldusele XIX sajandi teisel poolel. – Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX sajandil. Tallinn, 1977, lk. 133.

¹¹² Samas, lk. 149.

¹¹³ Eesti Postimees 13.12.1872.

¹¹⁴ R. Treial. Põltsamaa kihelkonna asustus 17.–19. sajandil. Diplomitöö. Juhendaja H. Ligi. Tartu, 1982, lisa 13; J. Vasar. Teoorjuse-aja põhiprobleemidest. – Ajalooline Ajakiri 1935, nr. 3, lk. 127. Ka mõisnikud väitsid, et rendikohtade peremehed on sageli vahetunud (A. Vassar. Eesti talurahva vaated, lk. 134).

¹¹⁵ Seda näitavad ka selle loo aluseks olevad allikad. M. Laur on Võrumaal mujalt vallast saabunud ostjate osakaalu hinnanud 24,9%-le (M. Laur. Talude päriseskmüümisega, lk. 28; vt. ka A. Vassar. Eesti talurahva vaated, lk. 141–142).

Lõpetuseks

1889. aastani ostsid Mulgimaal sündinud isikud Viljandimaa mittemulgi valdades päriks *ca* 7% ja Tartumaal *ca* 12% vakataludest, seevastu Pärnu- ja Võrumaal oli nende osakaal tühine. Miks liikumise tugevus eri ilmakaartes erines, vajab alles selgitamist. Pärnumaal võisid mulgi ostjate piirilähedastest mõisatest edasitungimist tõkestada ulatuslikud kroonuvaldused ning suured soised ja metsased alad. Tartumaa suurem tõmbetõud võib teatud määral seostuda Eesti siserännet tervikuna iseloomustanud lääne-ida suunalisusega.

Mulkide rännet soodustasid paljud erinevad tõuke- ja tõmbetegurid, mis omavahel põimudes üksteist võimendasid. Mulgimaalt mujale siirdunud päriksostjate puhul tuleks senisest rohkem rõhutada tõukejõudude rolli, sest neist tähelepanuväärne osa lahkus oma kodukohast ja/või Mulgimaalt enne kui talude päriksostmine Lõuna-Eestis üldse täishoo omandas ja seega on vähe tõenäoline, et neid meelitas võõrsile taluostu võimalus, vaid maa saamise lootus laiemalt. Kodukohas liigseteks osutunud inimesed hakkasid otsima kasulikumat kohta, sageli võimalikult lähedal, teadmata mõnikord täpsemalt sedagi, mis neid uues kohas ees ootab, sest kui sobivat eluaset ja tegevust ei leitud, on rännatud kiirelt järgmisse valda ja sealt omakorda edasi. Võimaluse end väljaspool Mulgimaad taluperemeestena sisse seada andis eeskätt Mulgimaa majanduslik edemus, mis ilmnes nii raha, inimeste kui ka info suuremas liikuvuses, raharendi ja mõnel pool ka talude ostu laiemas levikus, kapitali kogunemises ühe osa jõukamate talupoegade kätte, mis avardas krediitvõimalusi ka nende jaoks, kes ise kuigivõrd säästa ei suutnud. Ka sulased said oma palgamaal kasvatatud lina müügist raha teenida. Käsikäes rahaga tungisid külla ka ettevõtlik vaim ja kapitalismi tingimustes läbilöömiseks vajalik riskijulgus. Päriksostjatel ei olnud alati kaasa võtta märki-

misväärsed sääste, vaid vähemasti puhuti sai määravaks nende söakus. Kaubalis-rahaliste suhete areng kiirendas ka sotsiaalset kihistumist ja süvendas kihivastuolusid. Mulkide rände põhjused olid erinevad ja nii on ka päriksostjate näol tegemist sotsiaalselt kirju kontingendiga. Nende seas on külatõusikuid, käsitöölisi ja nende poegi, sulaseid, väljatõstetud peremehi, mõisastatud talude (s. o. kvoodimaaks arvatud talude) peremehi, peremeeste nooremaid ja vanemaid poegi, kokkuostjaid, kes kohad hiljem edasi müüsid või välja rentisid, ning oma renditalu maha jätnud ja mujale kasulikumat kohta otsima läinud talunikke.

Rändeaktiivsuses näivad mööda kihelkonna piire jooksvat teatud erinevused.¹¹⁶ Halliste kihelkonnast pärines võõrsile siirdunud päriksostjaid ühtviisi üsna palju (suhestatult lähtemõisa talude arvuga) kõigest mõisatest, nii era- kui ka kroonumõisa(te)st, nii neist, kus talud müüdi 1850. aastate keskel, kui sealt, kus müük läks lahti alles 1860. aastate keskel, nii sealt, kus mõisnik eelistas omasid, kui ka sealt, kus ostjad olid põhiliselt võõrad, nii sealt, kus taaler oli olnud keskmisest odavam, kui sealt, kus see oli kallim. Karksi iseloomustas Hallistest madalam, kuid ülejäänud kolmest mulgi kihelkonnast kõrgem koefitsient (v. a. Tuhalane). Halliste ja Karksi edemust teiste ees seletab nii majanduslik teooria, mis rõhutab rände põhjustena piirkondlikke erinevusi majanduslikus arengus, kui ka võrgustiku teooria, mis räägib isiklike sidemete tähtsusest sisserände hoogustamisel, kus võrgustike laienemine põhjustab uut siserännet. Üldiste tegurite kõrval polnud tähtsusetud ka lokaalsed faktorid: näiteks tõukasid ühe osa rändajaid liikvele vastuolud mõisaga, veelgi olulisem on aga, et mõisa ja kohalike pinevad suhted sihtkohas suurendasid pealetungijate võimalusi seal seniste rentnike asemel talud päriks osta.

¹¹⁶ Selle kohta vt. 31. allmärkus.

Lisa 1.

Lõuna-Eestis väljaspool Mulgimaad enne 1889. aastat talu päriseks ostnud mulgid: sünnikoht ja arv*.

Halliste		Karksi	25	Koorküla	3	Morna	7
Abja	72	Polli	20	Kärstna	5	Pahuvere	8
Kaarli	11	Pöögle	21	Lõve	12	Vardi	-
Kaubi	15	Tuhalaane	4	Patküla	10	Õisu	14
Kirbla	3	Helme		Riidaja	19	Tarvastu	
Penuja	25	Aitsra	2	Roobe	2	Kuressaare	1
Pornuse	11	Ala	6	Taagepera	18	Saaremõis	6
Uue-Kariste	17	Helme	9	Paistu		Tarvastu	39
Vana-Kariste	38	Holdre	8	Aidu	-	Tarvastu pastoraat	2
Vanamõisa	koos Abjaga	Leebiku-Vanamõisa	8	Heimtali	7	Uue-Suislepa	9
Veelikse-Laatre	13	Hummuli	14	Holstre	17	Vana-Suislepa	19
Karksi		Jõgeveste	9	Loodi	5	Vooru	7

* Tabelis ei kajastu neli ostjat, kelle puhul on teada ainult kihelkondlik päritolu, ja need, kelle puhul sünnikoht on vaid oletuslik (hingeloendi vms. allika põhjal).

Lisa 2.

Mõisad, kus müüdi 1889. aastani kõige enam vakutalusid mulgi päritolu ostjatele: absoluut- ja suhtarv kuni 1889. aastani müüdnud vakutaludest.

mõis	mulkidele müüdnud talude arv	mõis	mulkidele müüdnud talude arv	mulkidele müüdnud talude osakaal (%)
Kavastu	35	Lota	6	100
Kaagjärve	17	Enge	9	81,8
Krüüdneri	16	Krootuse	10	55,5
Aakre	15	Räni	2	50,0
Karula (Võ)	15	Vastse-Nursi	13	46,4
Suure-Konguta	14	Krüüdneri	16	44,4
Suure-Kambja	13	Raanitsa	4	44,4
Viljandi	13	Voldi	11	42,3
Vastse-Nursi	13	Palupera	8	42,1
Rannu	12*	Vana-Kuuste	12	40,0

* Rannus ostsid nad üle 12 talu, kuid C. Sonnenbergi ostetud Savi küla talused pole ostu-müügilepingus üksikhaaval eristatud.

Lisa 3.

Lõuna-Eestis väljaspool Mulgimaad kuni 1889. aastani mulkide poolt päriseks ostetud vakatalude arv (kihelkonnapiiridega Lõuna-Eesti kaart, kus on punktidega tähistatud kihelkonnakeskused, juhul kui khk.-s müüdi talusid mulkidele, ja khk. sisse on kirjutatud talude arv (vt. allpool):

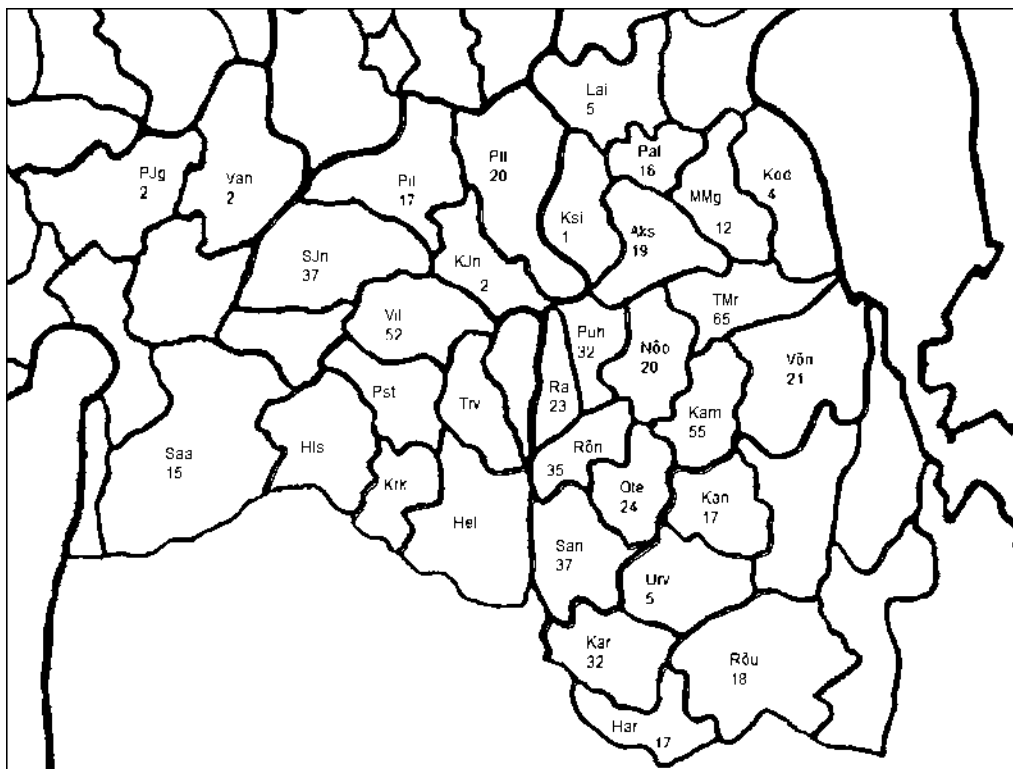
Pärnumaa: Vändra 2, Pärnu-Jaagupi 2, Saarde 15

Viljandimaa: Pilistvere 17, Kolga-Jaani 2, Suure-Jaani 37, Põltsamaa 20, Viljandi 52

Võrumaa: Hargla 17, Kanepi 17, Karula 32, Rõuge 18, Urvaste 5

Tartumaa: Maarja-Magdaleena 12, Nõo 20, Kursi 1, Laiuse 5, Kodavere 4, Kambja 55, Tartu-Maarja 65, Otepää 24, Palamuse 16, Puhja 32, Rannu 23, Rõngu 35, Sangaste 37, Võnnu 21, Äksi 19*

** sh. Kavastu, mis kuulus ka Kodavere alla*

Kersti Lust

(1976), projektijuht, Rahvusarhiiv, J. Liivi 4, 50409 Tartu, kersti_lust@yahoo.com